1,50

DE NIEUWE STEM

mei 1960
jaargang 15 - no. 5

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 1e van iedere maand onder redactie van: *voor Nederland:* N. A. Donkersloot / T. Haan / A. Marja / O. Noordenbos / Jan Romein / Ank Steenis, secretaresse / W. F. Wertheim / *voor Vlaanderen:* J. Kruithof.

De redactieraad bestaat uit: Prof. Dr. R. F. Beerling / Dr. J. J. Buskes / Mr. J. P. Cammelbeeck / J. B. Charles / Dr. B. Delfgaauw / Dr. P. J. Meertens / Dr. A. Romein-Verschoor / Th. van Tijn.

Uitg.: Boek- en handelsdrukkerij „Nimo", Monnickendam
Kerkstraat 48-50 – Telef. (02995) 336 – Giro 256907

Vertegenwoordiging voor België:
Uitgeverij-Boekhandel S. M., „Ontwikkeling", Somerstraat 22, Antwerpen, tel. 33 86 59, postrekening 383 38

Men wordt verzocht kopij, recensie-exemplaren enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het tijdelijk secretariaat der redactie: A. Marja, Wapserveenstraat 572, Den Haag, telefoon 662227. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt en persklaar is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.
Correspondentie over abonnementen, losse nummers, betalingen e.d. aan de uitgever, respectievelijk Belgische vertegenwoordiging.

Het abonnement kan uitsluitend ingaan per 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 11,50 per jaar (*f* 6,50 per half jaar). Voor Belgie Bfr. 175 per jaar. Voor buitenland *f* 15,– resp. Bfr. 225. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 10,– en Bfr. 150.
Losse nummers *f* 1,50, resp. Bfr. 25.

Speciaal Kunstnummer (dubbelnummer) *f* 3,50, resp. Bfr. 55
Speciaal Spanjenummer *f* 2,80, resp. Bfr. 40
Brochure „Vrede en onvrede" *f* 1,50, resp. Bfr. 20
Losse Banden: *f* 2,80 resp. Bfr. 40.

INHOUD:

Lizzy Sara May, Gedichten 297
S. H. Meijler, Caligula en Johannes Huss 300
Herman van den Bergh, Gedicht 312
Derk de Vries, Requisitor 313
A. Marja, Lezend en luisterend links en rechts 326
Dr. J. J. Mak, Middeleeuws humanisme (Slot) 336
Arn. J. d'Ailly, Nogmaals Gielen's benoemingsbeleid 352
Kort Bestek 353
Ex Libris 355

Lizzy Sara May

MIRJAM

naar Jacques Prévert

Weet je het nog mirjam
het was mei en het regende
die dag in rotterdam
en je liep blij en fleurig
in de regen
weet je het nog mirjam
ik kwam je tegen in de oude stad
en je lachte
en van de weeromstuit
lachte ik mee
en ik kende je niet eens
en je kende mij niet eens
weet je het nog mirjam
denk je nog aan die dag
een dag om nooit te vergeten

een man schuilde in een portiek
en hij riep je naam
mirjam
en je rende op hem toe
in de regen
zo blij en fleurig wierp
je je in zijn armen
weet je het nog mirjam
een dag om nooit te vergeten
de zoele zachte regen
op je gelukkige gezicht
op de gelukkige stad
op de havens op het dok
o mirjam
toen het nog geen vervloekte
oorlog was
geen bommen bloed en huiverend staal
wat is er geworden van jou

van jullie allemaal
van degene die je in zijn
armen nam
was het auschwitz buchenwald
leef je ben je verdwenen
o mirjam
het regent weer in rotterdam
een troosteloze regen van
verschrikkelijke rouw
druipend over zadkines open stad
langs de nieuwe gebouwen
o mirjam
en wolken als open wonden
als vlammende hanen dovend
boven de zee
dovend in de verten
ver heel ver van de stad
herbouwd op as en tranen

NO IRON

zo
zei de minister van oorlog
betuig ik u mijn zedeleven
en hij stapte in de lift
naar boven
en wij bleven achter
en vroegen ons af wat te doen
met het zedeleven
van een minister van oorlog
die niet eens een held kan worden
omdat hij wel de oorlog uitvindt
en ook wel afwindt

maar niet leuk mag meevechten

want de minister
ook niet van no iron
kweekt 's nacht angstbloemen
in zilveren urnen van
slaap en gerechtigheid
gevuld met zweet van moeizaam
handjeswrijven

handjeplak
zei de minister van oorlog
ik beklijf u mijn medeleven
en hij stapte in de lift
naar beneden
en omdat wij achterbleven
vroegen wij ons af
wat te doen
met het afgekloven medeleven
van een minister van oorlog
die 's nachts onkreukbare angstbloemen
kweekt in de jeneverkruiken
van de wederopbouw van oorlogsbruiden
daarom
zei de minister van oorlog
al ben ik dan nog niet no iron
offreer ik u hierbij mijn bedeleven
en hij stapte in de lift
die bleef hangen op de
vierhonderdvierenveertigste belofte
van eeuwige trouw aan het vaderland
een bloemenmagazijn
waar men de angstbloem
een uniek exemplaar
gekweekt onder kunstgas
in een der fijnste binnenhuisjes
van onze traditionele kul
tuurdagen gratis kan krijgen

aldus de minister van oorlog
die heus niet van no iron is

S. H. Meijler

CALIGULA EN JOHANNES HUSS

aan dr Henriëtte E. Heimans

De onderstaande persoonsbeschrijvingen van SS.ers vormen een fragment uit een grotere psychologische studie. Wat de titel betreft: „Caligula" als begrip spreekt voor zichzelf, terwijl bij „Johannes Huss" gedacht is aan de uitroep van de martelaar „O sancta simplicitas!", toen hij een eenvoudig vrouwtje een extra takkebos voor de brandstapel zag aanslepen. Immers deze „Einklammerung", deze „epochè" in het moment van doodsnood vormt een uitzondering op een algemeen menselijk denk- en gevoelspatroon.

In ieder mens die leed ondervindt, leeft blijkbaar de neiging de verwekker van dit leed als „slecht" en „gemeen" te zien. Zo spreekt het kind over de schooljuffrouw, die iets doet dat hem niet zint. In de verontwaardiging is blijkbaar de gedachte geimpliceerd: „De ander bezorgt mij leed, hij *weet* dat ik niets misdreven heb, waaraan ik dit verdien en doet het mij niettemin aan". Zo denkt de Jood over de antisemiet en de nazi, zo denken de vluchtelingen uit Hongarije over de communisten, en de communisten op hun beurt over de „reactionnairen". Verschijnt er dan een historische figuur, die wijst op de afwezigheid van deze „kwade trouw", dan verrast dit dermate dat juist op grond van de *ongewoonheid* der *gedachte* tot het *uitzonderlijke* van het *beschreven verschijnsel* geconcludeerd wordt. Dit laatste is zeer onjuist, maar slechts zo is de naief-kinderlijke gedachte (de „gemene" schooljuffrouw) te redden. Wanneer de tegenstander slechts bij uitzondering te goeder trouw zou zijn, dan kan men enerzijds Johannes Huss bijvallen en behoeft men zich tegelijkertijd voor de praktijk niets van hem aan te trekken. De doelmatigheid van een gedachte geeft hier blijkbaar de doorslag.

Deze wisselt al naar de situatie. In oorlogstijd zou een „gezindheids"-beoordeling van de vijand, zoals

Huss deze verrichtte, gelijk staan met zelfmoord. Wie zo denkt kan geen geweer hanteren. In rustiger tijden kan men zich de weelde veroorloven de tegenstander te begrijpen. Begrip en bestrijding divergeren niet meer als in oorlogstijd.

De politiek, de economie en de sociale paedagogiek hebben de kogel vervangen en moeten wortelen in het nog schuchtere inzicht dat de psycholoog te bieden heeft.

De houding van Johannes Huss vormde het allerminst onaanvechtbare richtsnoer van mijn beschrijving. Zo meen ik dan in de beschreven SS.ers twee extremen te zien. Enerzijds de sadist zonder meer (Eckhoff) en daartegenover de verblinde idealist, die desalniettemin gevaarlijk is (Günther). Dan waren er de figuren, die ergens tussen beide polen thuishoren (Stöver).

De beschreven SS.ers ontmoette ik gedurende een verblijf in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort, dat duurde van half november 1941 tot 20 april 1942 („Führersgeburtstag"), de dag van ontslag.

Der Affe (von den Besuchern): *Wie gut, dass die Alle hinter Gittern sind!* — „Simplicissimus"

Günther was een duitse representant van een behoorlijke, opgewekte volksjongen. Hij was een jaar of 20 en lid van de SS. Een Hitlerjugend-propaedeuse zal wel zijn voorafgegaan. Hij had een athletisch uiterlijk en een jong en vriendelijk gezicht. Hij had geregeld het toezicht op „das Judenkommando", mijn werkgroep, die als hoofdbezigheid had het dragen van bakken zand voor de in aanbouw zijnde nieuwe barakken. Hem was bijgebracht „nur keine Milde gegen die Juden", vandaar dat er onder zijn zeker niet overdreven vriendelijke, maar toch zakelijk correcte leiding wel een enkele maal gescholden, geschopt en geslagen werd. Dit geschiedde bij uitzondering, ook al wil ik niet beweren dat deze gedragingen Günther veel zelfoverwinning kostten. Hij had nu eenmaal geleerd, dat aldus handelend, Duitsland's belang gediend werd.

Mijn Joodse medearrestant De H. treft het op zekere dag slecht met Günther. Deze vindt het noodzakelijk

De H. een schop te geven, wegens een vermeend of werkelijk vergrijp. De schop komt hard aan en De H. valt huilend op de grond en kan niet overeind komen. Günther krijgt een kleur, helpt zijn slachtoffer overeind en zegt: „Gehen Sie nur in die Baracke". Ik ondersteun hem op zijn gang daar naar toe. We zien dat het gevoel van „behoorlijkheid" in een tijdspanne van 5 minuten bij één mens twee diametraal tegengestelde kanten kan uitwijzen. Ongetwijfeld een labiele überichontwikkeling. Zowel vóór als na de schop was Günther, voor zijn eigen besef, getrouw aan de categorische imperatief: „Handle so dass die Maxime deines Willens jederzeit zugleich als Prinzip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten könne". Dit kan dus blijkbaar zowel de SS.er als de humanist tot richtsnoer dienen, m.a.w., het mist elke waarde voor het ethische handelen en schept bovendien de maatschappelijk levensgevaarlijke illusie, dat elke gefantaseerde of uitgevoerde handeling, waarbij de beleving van „Du sollst" optreedt, ethisch in de haak is. Günther geeft de Amsterdams-Joodse tuinman De H. een schop en bewijst daarmee de practische onwaarde van de ethiek van Kant.

Het gaat nu echter om Günther. Hoe zou het hem verder vergaan zijn? Het kon dus blijkbaar twee kanten uit en hij is jong genoeg om in één richting een uiterste te bereiken. Is hij ergens vrijwilliger bij een executiepeloton geweest, of zijn hem de schellen van de ogen gevallen, zodat hij met veel gevaar voor eigen leven een der illegale bewegingen in West-Europa hielp? Was hij in het eerste geval een „slechter" mens dan in het tweede? Het antwoord is reeds gegeven op de brandstapel door de grote Protestant uit Praag en Kant moet, in overeenstemming met zichzelf, met Huss instemmen.

Eckhoff — Wanneer ik 's zomers met een vliegenklapper een bromvlieg op de vensterruit in een drekhoopje transformeer, dan is er de overweging van de hinderlijkheid van dit beest. Als ik verder denk gaat zelfs de bacteriologie een rol spelen. Ik bewijs mijn medemensen een dienst. Als ik nog verder denk constateer ik, dat ik met plezier een schepsel Gods vermorzel

en met te meer genoegen naarmate mij gedurende de dag ernstiger tegenspoeden, waaraan de bromvlieg part noch deel heeft, overkomen zijn. Ik erken dan, dat het sadistisch plezier, samenhangend met eigen frustraties, de eigenlijke drijfkracht is en dat alle nuttigheidsoverwegingen rationalisaties zijn.

Als Jood ben ik herhaaldelijk het object van een dergelijk psychisme. Niettemin doe ik mijn best zondebokken te vermijden en als dit niet lukt, beslist in ontrouw aan het brave „Es sei ein Tierchen noch so klein, es kann dem Menschen nützlich sein", zoek ik mijn slachtoffers laag in de dierenrij, ik zoek een zonde*vlieg*. Natuurlijk bezit ik toch voldoende objectiviteit om in te zien dat ik, in gefrustreerde toestand, ook voor mijn gelijken in de dierenrij, mijn medemensen, niet *geheel* ongevaarlijk ben. Tot destructie, als bij de bromvlieg, of tot ook maar enigszins aanzienlijke mishandelingen komt het meestal niet. Voor Eckhoff bestaat deze „biologische Schranke" in het geheel niet. Misschien laat hij de bromvliegen ongemoeid, maar zijn medemensen niet. Hij trapt graag en veel en met meer genot dan andere SS.-ers. Kan de stijfheid van één been op zijn leeftijd (ongeveer 30 jaar) bijdragen tot een verdubbeling van de intensiteit van het trapgenot in het overgebleven been en moeten we, in Adler'se zin dit lichamelijk mankement een rol toekennen bij Eckhoff's nationaalsocialistische ontwikkeling? De verklaring lijkt eenvoudig en ongezocht. Heeft ook niet Seyss-Inquart een stijf been en heeft niet Goebbels een klompvoet? De zaak moet ingewikkelder zijn, want Von Ribbentrop en Baldur von Schirach waren recht van lijf en leden en zagen er — in hun soort — zelfs voordelig uit.

Adleriaans verklaarbaar of niet, Eckhoff trapt veel, uiterst graag — zijn ogen in zijn blonde, wat bolle, melkboerenhoofd stralen van geilheid hierbij — en gemeen. De testikels van zijn slachtoffers zijn zijn geliefkoosde doelwit. Eckhoff gelooft niet aan zijn rationalisaties, even weinig als ik aan de mijne geloof bij de bromvlieg, al zijn ze er steeds. Kan n.l. een oud Amsterdams joods mannetje, dat onder een, in Eckhoff's opdracht gesjouwde, veel te volle bak zand, letterlijk

diep gebukt gaat, daarmee niet „in Laufschritt" gaan, zoals met blijdschap bevolen wordt, dan laat Eckhoff hem de bak neerzetten en neemt hem mee het bos in. Ook de geslachtsdaad wordt in heimelijkheid verricht! De heimelijkheid wordt al gauw verbroken door een rauw, op honderd meters afstand hoorbaar gegil. En na enige tijd verschijnt het huilende, zichtbaar ouder geworden mannetje uit het bos, begeleid door Eckhoff.

De enscenering is ook wel eens meer openlijk, zelfs maakt Eckhoff propaganda onder zijn collega's voor de keuze van juist deze anatomische plaats bij mishandeling. Dit advies wordt — de eerlijkheid gebiedt mij, het te zeggen — bij mijn weten nooit opgevolgd.

Ik sprak boven van een rauw gegil, waarom niet van een rauw *aangrijpend* gegil? Omdat dit adjectief wel slaat op mijn beleving bij de *herinnering* aan de beschreven scène, maar zeer beslist niet op waarneming er van. Er is een gevoelskoud appercipieren, niet alleen in deze situatie, maar ook in allerlei andere situaties, waarvan ik *achteraf* constateer — en ervaar — „Hoe ontzettend". Ik krijg de indruk dat hier een beschermingsmechanisme aan de orde is, dat ook de medische student en de arts in zijn praktijk ellende om zich heen doet verdragen en zo een waarborg is voor het geestelijk evenwicht.

Caligula Eckhoff heeft op een zaterdagmiddag, die doorgaans vrijaf betekent, de leiding over het inderhaast opgetrommelde „Judenkommando" dat een onverwacht aangekomen vrachtauto met straatklinkers moet uitladen. Natuurlijk gaat het uitladen niet snel genoeg, maar voor de variatie gebruikt Eckhoff nu eens niet zijn laars ter correctie, maar wel een voor dit doel in onze aanwezigheid afgesneden en daarna met zijn zakmes scherp aangepunte boomtak. Daarmee geeft hij dan de „delinquent" een stevige pijnlijke por in de rug. Dat daardoor veel klinkers op de grond vallen en breken is bijzaak. De stoot in de rug is pijnlijk, maar het gelukt mij vaak, in looppas van en naar de vrachtauto met stenen, Eckhoff te passeren, wanneer hij net met een ander bezig is. De nood is blijkbaar niet bevorderlijk voor de gemeenschapszin!

Eckhoff krijgt steeds meer de smaak te pakken van zijn stokstoten en vindt dat het uitladen van straatklinkers hiervoor een hinderpaal vormt. We mogen pauzeren en moeten een grote kring vormen in welker periferie tevens Eckhoff gaat staan met zijn houten priem. Dan gaat de draaimolen in Laufschritt bewegen en nu krijgen we zonder uitzondering een beurt, wat ook wel zo rechtvaardig is. Ook aan deze orgie komt een eind en een levenservaring rijker kunnen we van de zaterdagsrust genieten.

Ik heb nooit na de oorlog Eckhoff horen noemen als notoire kampbeul. Zijn strafrechtelijke behandeling, waarover ik niets weet, vormt voor mij een bron van nadenken. Günther was te goeder trouw, bij Eckhoff lijkt deze uitgesloten, en geconfronteerd met hem zou Johannes Huss sprakeloos geweest zijn. Eckhoff's zielstoestand is zo iets als „moral insanity". De anderen bezitten hun rationalisaties, ze mogen nog zo doorzichtig zijn, hun bezitters willen ze niet missen („Und der Köter bellt, weil er nichts zu fressen bekommen hat"). Dit is meer dan bewuste huichelarij en belangrijk ook voor de strafrechtelijke correctie na de oorlog. Er is blijkbaar een normbesef, over welks inhoud men het zelfs met de SS.er nog eens kan worden. *Wie* de overtreders der normen zouden zijn, is dan het grote twistpunt. Bij Eckhoff heb ik blijkbaar een „biologische Schranke" overschreden, net als bij de bromvlieg. Noch hem, noch Caligula kan ik invoelen en iets in mij zegt, dat dit ook niet de moeite waard is. De anatomische gelijkenis tussen een mens en Eckhoff is onmiskenbaar en wanneer ik zou vernemen dat voor hem de kogel een eerlijker soldatendood geacht werd dan de strop, zou ik dat best vinden. Elk strafrecht staat machteloos, waar het geweten afwezig is.

Stöver — Bij „Nelis", zoals wij hem noemden, bestaat er weer de mogelijkheid tot begrip onzerzijds. Al sluit dit niet uit dat hij enorm veel op z'n kerfstok heeft. Hij was de commandant. Wij konden er tijdens ons Amersfoorts verblijf nooit achter komen wat deze grote, vette kerel in het burgerleven deed. Later bleek

dat hij oorspronkelijk een Oostenrijks onderwijzer was.

Nelis genoot van zijn macht, maar was desalniettemin constant in een slechte bui en met name als hij Joden ontmoette, verviel hij prompt tot razernij. Hij maakte de indruk dom en oprecht te zijn in zijn haat. Bedrijvig, gewapend met een bruine leren karwats, waarmee hij hard kon slaan, ging hij zijns weegs.

Zowel bij Nelis, als bij de latere commandant Berg, die ik maar kort meegemaakt heb, kregen wij de overtuiging, dat de slechte behandeling der arrestanten niet *alleen* een zaak was die voortvloeide uit de nukken en luimen dezer heren. Er bestond ook zo iets als een voorschrift van hogerhand. Te Schoorl, waar beiden eerder hun arbeidsveld hadden, heerste een later ver te zoeken gedistantieerde correctheid tegenover de gevangenen, terwijl Berg daar, zelfs bij Joden, die hem later zo „veranderd" vonden, bepaald populair was wegens zijn qualiteiten als sportleider.

Naast alle verschijnselen van het tegendeel, bestond er toch ook zo iets als beduchtheid voor de publieke opinie. Er was Nelis iets aan gelegen dat Amersfoort niet berucht was, hoewel weinigen meer dan hij bijgedragen hebben tot het onstaan van deze beruchtheid. In een korte toesprak wegens „Faulheit" onzerzijds — snauwen en grauwen zoals doorgaans — worden het leven en werk in het kamp sterk eufemistisch afgeschilderd, en de speech wordt besloten met de onvolledig gebleven zin: „Und das nennt sich Konzentrations..!" Met schrik realiseerde Nelis zich dat het kind niet bij de naam genoemd mocht worden. De naoorlogse regering van Nederland sprak ook liever over „politionele actie" dan over „oorlog" bij haar Indonesisch beleid.

Het Appèl was voor Nelis een zaak waarin dagelijks de grootste machtswellust uitgeleefd kon worden en die tegelijkertijd een geregelde aanleiding bood tot woedeuitbarstingen. Een mensenmenigte van op den duur rond duizend reageert nu eenmaal niet altijd feilloos op de commando's. Er waren bovendien ouden en zieken bij. Daar was verder nog de groep der Russen —, aanvankelijk — vóór het catastrofale versterf — wel 100 man sterk. Deze mensen verstonden geen woord

Duits en via „der Russendolmetscher", onze medearrestant Mr. d. L. wist Nelis hen zijn wil op te leggen. Deze mensen behoorden tot de langst gearresteerden en zij leden ontzettend onder de honger, te meer omdat de schaarse gelegenheid tot aankoop uit de cantine voor hen uitgesloten was wegens gemis aan geld. De familie die bereid geweest zou zijn hen daarvan te voorzien, zat op duizend kilometers afstand en het Rode Kruis kon door onwil van Nelis en zijn kornuiten en niettegenstaande de omstandigheid dat de vice-president van het Nederlande Rode Kruis Dr. Offerhaus tot de arrestanten behoorde, niets uitrichten. Met hongeroedeem of in cachectische toestand moesten zij op het appèl verschijnen, gezond of ziek. Er waren er die daarbij bewusteloos raakten of succumbeerden en het valt gemakkelijk te begrijpen dat appèl-onregelmatigheden juist bij hen niet zeldzaam waren.

De via De L. opgelegde straffen waren niet mals. Ze kwamen altijd bij het appèl. Dan brulde Nelis: „Der Russendolmetscher her!", en als deze niet snel genoeg kwam: „Arschloch, wo bleibst Du?" De vertaler verscheen dan in looppas voor de machtige. Dan vervolgde Nelis: „Erzähl deinen Brüdern", — waarna dan de straf volgde, die De L. in het Russisch vertaalde. Een dag strafappèl staan zonder eten was niets bijzonders.

Op een vrijdagavond — we verheugden ons allen op de bruine bonen-stamppot, die blijkens de berichten „dik" was — begaat een onzer een geringe afwijking gedurende het appèl. Hij behoort tot mijn barak, vandaar dat alle bewoners van deze barak — als zodanig ook aangetreden op het appèl — niet naar binnen mogen na afloop. Enige honderden mensen, waarvan de maaltijd naar de varkens gaat, moeten blijven staan. Spreken en bewegen is verboden. Nelis kondigt „englisch marschieren" aan. We hebben geen nauwkeurige voorstelling daarvan, maar verwachten niet dat het gezellig zal zijn. Zo verstrijken enige uren op de modderdoorweekte appèlplaats. Het wordt donker en de stilte wordt alleen verbroken door Duitse wachtaflossingen en geronk van overkomende vliegtuigen. Om 8 uur verschijnt Nelis met enige helpers. We moeten lange

rijen maken en nu gaat het in de duisternis — overschenen door Nelis' grote zaklantaarnschijnwerper — in looppas vooruit, achteruit, diepe kniebuigingen, op de buik zich met de armen omhoogduwen en zo voort. Deze strafoefening, waarbij we ons letterlijk in de modder wentelen, duurt ongeveer een half uur.

Wie zijn „plicht" niet doet ontvangt straf voor de volgende dagen. De toestand van onze kleren (oude Nederlandse soldatenuniformen en klompen) laat zich licht raden na dit alles. Voordat Nelis ons naar binnen stuurt, geeft hij de opdracht dat er bij het ochtendappèl om zes uur geen modderspatje op het uniform te zien mag zijn. In de zalen worden daarom snel de kachels aangemaakt en na een kwartier zijn we allen heftig in de weer om — voor het naar bed gaan — ons te reinigen. De hele zaal is een wir-war van uitgehangen jassen en broeken en als guirlandes uitgehangen „puttees". Het gaat binnen stinken, zo doen we ons best, maar de volgende ochtend blijft Nelis weg van het ochtend appèl. Er volgt geen controle en ik constateer — behalve verontwaardiging — zo iets als teleurstelling hierover. Ik kan me, zij het in fantasie, enige voldoening voorstellen wanneer Nelis, als hij verschenen is, bij mij geen modderspatje ontdekt zou hebben. Heb ik een compliment verwacht? Er is blijkbaar niet alleen bij degenen die werkelijk Capo geworden zijn, maar ook bij hen, die daartoe de kans niet gekregen hebben, een neiging onderdanig vriendelijk te kwispelen voor hem, die de karwats hanteert.

In ieder geval maant de boven beschreven retrospectie tot enige bescheidenheid bij de ook door mij wel bedreven scheldpartijen op de Capo's. Behalve met de aanleg, moet ter verklaring van de beslist niet zeldzame morele aftakeling tot Capo ook met Marx rekening gehouden worden: Het maatschappelijk-zijn — in casu de maatschappij van het kamp — bepaalt toch wel sterk het bewustzijn der mensen en dat het hele kamp in zeker opzicht geschetst kan worden als een sociaalpsychologisch experiment ten bewijze van het: „Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral", zal verderop nog voldoende blijken.

Behalve over de levenden heeft Nelis de zeggenschap over de doden. Als eerste overlijdt tijdens mijn Amersfoortse tijd de Joodse manufacturier Van Z. uit A. Het stoffelijk overschot wordt aan de familie toevertrouwd. Ik hoor Nelis' opdracht aan de kamptimmerman-medearrestant: „Der Sarg soll ganz einfach und ohne jeden Schnörkel sein". De bedoeling met dit bevel was, elke uiting van medegevoel bij de vervaardiger de kop in te drukken. Nelis heeft bepaald niet geweten dat zijn bevel geheel in overeenstemming was met een zinvolle Joodse traditie. Van Z. werd tenminste nog gekist; met de Russen, die in groten getale overleden, gebeurde dit niet.

Bij de strenge kou van de winter '41-'42 valt mij de taak te beurt een overstroming, als gevolg van een bevroren waterleidingbuis in een barak, die als rommelbergplaats dienst doet, op te dweilen. In een hoek van het vertrek tref ik aan fietsenframes, bussen Vim, een stapeltje uniformstukken, bezems en twee naakte uitgemergelde Russenlijken. Dit alles chaotisch door elkaar. Een Tohuwabohu („woest en ledig") op een oppervlak van enige vierkante meters, dat niet op het moment van waarneming, maar pas jaren later associaties wekt aan de sfeer van Kafka.

Het kisten van *elke* dode Rus zou werkelijk enige eisen gesteld hebben aan het Duitse budget. Zo veel bliezen er de laatste adem uit. Er werden er enige opgespaard in het reeds vermelde rommelhok en deze werden gepropt met twee of drie tegelijk — al naar de ruimte — in een kist die alleen voor het transport bestemd was. Deze werd op een slede geplaatst en deze werd met behulp van daartoe opgetrommelde Joden — onder wie Uw schrijver — voortgetrokken in een aan een touw bevestigde trekband, zoals bij een ouderwetse turfschuit. Bovenop de kist werd een grote bak met ongebluste kalk geplaatst, waarin enige schoppen. De angst voor besmetting was blijkbaar onredelijk groot bij deze nazi's. Achter de baar volgde Nelis, een dikke sigaar rokend, vergezeld van enige lagere trawanten. Het transport per slede — het is februari 1942 — is niet moeilijk. De sneeuw ligt hoog en het vriest dat het

kraakt. We gaan naar het bos bij het kamp, waar een diepe kuil gegraven is. De kist wordt geopend en Nelis geeft een niet-persoonlijk gerichte opdracht de drie lijken in de kuil te leggen. Er ontstaat enige aarzeling onder mijn medearrestanten en ik voel mij aan mijn medisch verleden verplicht in de zeker anderhalve meter diepe kuil te springen, waar mij de naakte lijken aangereikt worden. „Ordnung muss sein", ook in administratief opzicht, vandaar dat ik aan een mof met een notitieboekje het nummer moet voorlezen dat op het loodje vermeld staat, dat elk dezer lijken om de pols draagt. „L'Art pour l'art", want ook de schrijvende mof zal niet serieus bedoeld hebben een opsporing van de familie dezer mensen (Mongolen van Mohammedaanse religie uit de omgeving van de Zwarte Zee) ter mededeling van het overlijden.

Wanneer ik uit de kuil geklommen ben, volgt ook aan mij het bevel de kuil dicht te gooien. De grond is hard bevroren en verder is mijn handigheid met een schop toch al niet zo groot. Dat ergert Nelis, vandaar dat hij mij een trap geeft, waardoor ik bovenop de nog vrijwel onbedekte lijken val. Ook deze situatie onderging ik geheel gevoelskoud, terwijl ik voor werkelijke of vermeende beledigingen van de zijde van medearrestanten de grootste gevoeligheid bezat. Waar niet de verwachting van het ontvangen van menselijkheid bestaat, verwekt een inderdaad ontbreken hiervan ook geen teleurstelling. Ik verwachtte bij de Nazi's in het algemeen en ook bij Nelis slechts een consequente uitvoering van de antisemitische ideologie.

Het zou onjuist zijn te spreken van een psychisch-traumatische werking van deze en dergelijke scènes. Dit gold uiteraard slechts voor zover het besef van levensgevaar en ernstig letsel ontbrak. Al was ook dit besef bij mij in het kamp veel minder sterk en ook veel minder vaak aanwezig dan, de situatie in aanmerking genomen, gemotiveerd was.

Nadat ik dan ten tweeden male uit de kuil geklauterd ben, help ik nog mee aan de demping, zo goed en zo kwaad als het gaat. Dadelijk na terugkeer in het kamp word ik door Nelis naar de strafplaats bij de

poort verwezen, waar ik van een uur of drie 's middags tot 's avonds acht uur moet staan, zonder eten. Wanneer Nelis op weg naar de kampkeuken voor zijn diner de poort passeert om een uur of zes komt er zijnerzijds de toegeschreeuwde vraag: „Wo ist der Jude, der heute Nachmittag faul gewesen ist?" „Hier, Herr Untersturmführer!" volgt naar behoren, stram in de houding en met de kampmuts af, mijn antwoord. Mijn maaltijd is, in strijd met de opdracht, door de zaalgenoten bewaard en in het „wolletje" verborgen.

„Wenn man zu einem SS.Mann spricht dan heisst es grundsätzlich: Herr", luidt Nelis' bevel aan de medearrestant, die daartegen gezondigd had, en die dit bevel aan de anderen doorgeeft. Er wordt veel over gelachen, zonder dat iemand het waagt het voorschrift aan zijn laars te lappen. Zo was mijn beleefde titulatuur op de strafplaats slechts een eis van eenvoudige zelfbescherming.

De arrestant, die er in slaagde Nelis in zijn machtswaan te pakken kon hem om zijn vinger winden. Nelis had het laatste woord bij de bouw van de nu in 1957 nog voor soldaten in gebruik zijnde nieuwe kampkeuken. Mijn lotgenoot M. heeft een baantje bij deze bouw en Nelis is zo enthousiast als een kind bij originele suggesties van M., vandaar dat ik deze laatste nog onlangs kon toevoegen: „Wat Berlage is voor de Beurs op het Damrak ben jij voor de Keuken op de Leusderhei".

Momenten van blijdschap en gewoon menselijke trots bij normale aanleidingen zoals die keukenbouw zijn bij Nelis zeldzaam. Hij barst werkelijk van woede wanneer hij een groepje in rijen opgestelde Joden — ter ontvangst van de „David-ster" al veel eerder dan in de buitenwereld — bij wie het „abzählen" mislukt, toevoegt: „Was was, könnt ihr nicht zählen? Wenn's nur Dollars oder Tsentjes sind, dann könnt ihr wohl zählen!" Bij Nelis was één van de vele antisemitische schablonen actief. Ik twijfel niet aan zijn oprecht geloof hieraan. Dat Nelis, zoals ik later hoorde, in Nederland meegedaan heeft aan executiepelotons verwonderde mij niet. Ook niet dat hij, na eerst ter dood veroordeeld te zijn, levenslang gekregen heeft.

Herman van den Bergh

VOLGENDE SCHEPPING

Hier
waar de mens eet en niet anders kan
zich bezoedelt en niet anders kan
andren bevuilt en niet anders kan
om zelf in rottenis te eindigen
wie spreekt hier nog van zuiverheid?

Hier
in dit rijk van bare waanzin
deze hoek waar 't denken draait om 't ingewand
en wisselt als kleur boven olievlak
wie spreekt hier nog van zuiverheid?

Ik wraak de duif die vol luizen zit
en de te vroeg welkende roos
en 't maagdelijke kind
met de benen wrak van begeerte
en de heilige die enkel
van zoenen droomt op de uiers van een teef
en de engel
die de mensdingen aanziet zonder eraan te sterven
en de god die deze dingen aanblaast.

Ik droom van een volgende schepping
van een andere god
heel ver van dit allemaal en vreemd er aan
en naar die god gaan mijn gebeden uit:

die god schoon en onschuldig
wiens vingers, maken zij een mens,
hem maken uit wat anders dan uit drek.

Derk de Vries

REQUISITOR

Ik ben een schuldig mens.

Deze zin heb ik neergeschreven omdat ik mij voorgenomen had dit geschift daarmee te beginnen. Ik zal hem ook niet herroepen en ben bereid hem te herhalen voor ieder die daar prijs op stelt. Maar u moet daarom niet denken, dat ik een van die deemoedige mensen ben die om vergeving vragen.

Misschien was u al bereid, uit algemeen menselijke welwillendheid, om mij, na het aanhoren van de biecht die u nu verwacht, absolutie te schenken. Dan spijt het me dat ik u moet teleurstellen: ik stel geen prijs op die absolutie. Want ik houd het er voor, dat uw ziel evenmin een onbeschreven blad is als de mijne, ook al behoort u misschien tot de meest geziene burgers van uw stad, ook al hebt u een vlekkeloze naam en een schitterende staat van dienst. U moet mij maar niet kwalijk nemen dat ik in vlekkeloze namen en zo niet geloof. Overigens mag u het mij ook wél kwalijk nemen, als dat u meer bevrediging geeft.

Misschien is uw ziel niet zo zwart als de mijne; misschien kleeft er maar een klein vlekje aan, een „schönheitsfehler". Als u dat enige voldoening geeft, wil ik zonder voorbehoud wel verklaren, dat er een groot verschil is tussen de achtenswaardige kringen waartoe u behoort en zo'n man als ik ben. Maar die schönheitsfehler, dat ene kleine vlekje! Ziet u, dat maakt het verschil tussen u en mij tot een kwantiteitsverschil, een verschil van meer en minder. En dat is iets heel anders dan het verschil tussen een blanke ziel en een bevlekte, want dat is een kwaliteitsverschil. Het is niet prettig voor u, maar in déze vergelijking horen u en ik bij elkaar, u met uw schönheitsfehler en ik met mijn zwarte ziel.

Ik zeg dit niet uit leedvermaak. Maar nu de zaken zo staan, moet het u toch duidelijk zijn, dat ik geen prijs stel op uw vergeving. U stelt er toch ook geen

prijs op dat ik u uw schoonheidsfoutje vergeef? Dat zou immers zijn, om het zo eens uit te drukken, alsof dief en diefjesmaat elkaar absolutie schenken, en dat is voor het morele geweten toch een waardeloze zaak. Bovendien — en daarom gaat het eigenlijk — ik begeer geen vergeving. Al zou men bij referendum uitmaken, dat mijn schuld mij vergeven moet worden, wat zou dat aan de zaak veranderen?

Ik breng nu al drie dagen in dit kroegje door, omdat ik het in mijn kamer niet uithoud. Ze houden me hier voor een zonderling, maar ze laten me met rust. De rest kan me niet schelen.

U vindt het waarschijnlijk belachelijk dat ik hier zit te schrijven. Het is waar, het papier zit vol vlekken vanwege het café-tafeltje, en het hele geval zal wel een romantische indruk maken. Maar u mag er van denken wat u wil. Ik zal toch alles opschrijven, en als ik dat volbracht heb, als ik aan het eind ben gekomen, dan zal alles gerechtvaardigd worden. Geen vergeving: ik verlang van de rechter rechtvaardiging!

Omdat ik er de rechter in betrek, denkt u nu waarschijnlijk dat het om een criminele schuld gaat, misschien wel dat ik een moord op mijn geweten heb of een verkrachting of iets dergelijks afstotends. Maar wat dat betreft kunt u gerust zijn, dat van die rechter is maar bij wijze van spreken, en ik ben nog steeds wat men noemt „een respectabel mens", waarnaar u gerust kunt luisteren zonder u te compromitteren. Net als u ben ik een voorstander van een rustig, arbeidzaam en fatsoenlijk leven. Uit principe. Vanwege het „menselijk geluk".

Daar heb ik veel over nagedacht, over het menselijk geluk. U kent waarschijnlijk ook de mensen wel die Het Geluk met hoofdletters schrijven, die altijd denken, dat om de hoek Het Wonder op hen wacht. Nu, van die mensen heb ik mij, sedert onze bevrijding, bewust gedistancieerd. Ik wantrouw die hoofdletters en ik wantrouw ook het wonder.

Als kind heb ik eens op de hoogste zolder van een oud pakhuis gestaan, in het luik vlak onder de hijsbalk. In de diepte lag de straat als een donkere spleet

en over de daken zag ik de velden en de wegen die naar de horizon liepen. Ik zag de wolken opkomen van achter de kim, waar ergens de zee moest zijn, en hoog over de wereld varen. Toen ik weer afgedaald was voelde ik mij een vreemdeling in de morsige straat, een die weerkeerde uit verre landen waar het geluk woont in liefelijke valleien en aan witte stranden. Een andere keer kampeerden zigeuners aan de rand van de stad. Met angst in mijn hart sloop ik om hun rokende vuren. In het gras zaten donkere kerels met lange zwepen. Ze lachten met blinkende tanden en riepen in een vreemde taal. Hun stemmen waren luid en zonder schroom. Ik zat bij hun kinderen die met blote billen in het hooi buitelden en keek naar een vrouw met blinkende oorbellen. Zij zat op een peluw en haar jak hing open. Aan haar grote borsten zoog een donker kind.

De nacht daarop werd ik gekweld door een verlangen dat ik niet begreep, en de volgende morgen, toen de zwervers verdwenen waren, in de vroegte weggeleid door de marechaussees, stond ik bij de as van hun kampvuur en werd verteerd door heimwee.

Die jaren waren het begin van de tocht naar Het Geluk. En het einde was een stal waarin ik schuilde voor de Sicherheitsdienst. Ik lag vermoeid in het hooi en luisterde naar de geruchten op het erf en naar de geluiden van de nabije dieren: een zacht schuren en stampen en snuiven en soms een roffelende wind. Mijn vingers speelden met de handgranaat in mijn broekzak terwijl ik dacht aan al de ellende die ik had gezien. Toen wist ik ineens wat het geluk is: te leven als deze dieren, waarvan de geur en de warmte me omvingen. Zonder problemen werken in de wisseling van de seizoenen, goed eten, rusten in een gezellige kamer, kalm inslapen en gezond en sterk wakker worden in een nieuwe dag.

Misschien vindt u dat als levensdoel wat pover. U spreekt in uw vriendenkring natuurlijk gaarne over politiek en kultuur, over godsdienst en christelijke naastenliefde. Nu, ik voor mij heb geen behoefte aan deze krullen en tierelantijnen. Ik houd mij aan het ideaal van het menselijk geluk dat in die stal geboren werd, zonder engelenzang en zonder hoofdletter.

Nu denkt u waarschijnlijk, o, dat is een van die illegalen, die denken allemaal dat ze het neusje van de zalm zijn. Maar daarmee is u niet van mij af. Ik ben het neusje van de zalm niet, god bewaar me! Ik geloof niet dat er onder ons mensen zoiets bestaat. Of misschien zij ze er toch wel, mensen die men „het neusje van de zalm" kan noemen, maar dan zijn het vast anderen dan die er gewoonlijk voor door gaan. U hoeft u dat niet aan te trekken; wat kan het u schelen hoe ik over de mensen denk?

Al is u dan wat wrevelig als het om illegalen gaat, u moet me toch nog even aanhoren. Allicht is er in zo'n verhaal iets dat pikant genoeg is om op uw bridgeavondje verder te vertellen.

U weet ook nog wel van de „moffengrieten", van die vrouwen die we na de bevrijding kaal geknipt hebben. Misschien is u daar ook wel bij geweest; het was een ongevaarlijke bezigheid. Nu, zo'n vrouw was het die mijn idylle van de stal verstoorde en die, nu ze weg is, angst en onrust heeft achtergelaten.

Vanmorgen heb ik langs de kade gelopen; het water was grauw en woelig. Maar er dreef niets anders dan wat stroo en rottende rommel. Anders niet.

Ik geloof, dat ik het hier in dit café ook niet lang meer uithoud. Ik heb telkens het gevoel dat ze mij verdacht vinden. Dat wijst op schuld, zult u zeggen. Misschien is dat ook wel zo. Wat denkt u hiervan: kan een mens schuldig worden buiten zijn schuld? Dat is absurd, niet waar? dan kan er geen sprake zijn van schuld en de rechter zal u vrij spreken op grond van het gezond verstand. Maar zo eenvoudig is het niet. Er zijn van die irrationele gevoelens die reëler zijn dan een uitspraak van de rechter, ook al zou de knapste kop van het land zijn en alle juridische puzzles kunnen ontraadselen.

U moet me maar niet kwalijk nemen dat ik soms een beetje afdwaal. U wacht natuurlijk op „het verhaal" en al die ontboezemingen kunnen u niet schelen. Dat begrijp ik, dat begrijp ik volkomen. Nu, u zult uw verhaal hebben, onverkort.

Toen ik die vrouw voor het eerst ontmoette, waren

wij beiden een jaar of twaalf en wisten nog niet van Adolf Hitler. Het was nog in de dagen van het zigeunerkamp, en op een donkere avond klom ik aan de achterkant van een oud huis langs de wingerd naar een raam op de eerste verdieping. Toen mijn hoofd tot aan de vensterbank reikte, viel een vloed wanordelijke haren over mijn gezicht, twee armen werden om mijn nek geslagen en zachte lippen zoenden wild mijn mond. Bijna was ik in de tuin gevallen toen zij mij haastig weer wegduwde.

Het was maar een kinderavontuur. En toch is dat het begin geweest. Misschien denkt u daar nooit zo over na, maar het maakt mij angstig als ik bedenk, dat er onder de oppervlakte van het leven van die kolken zijn waarin je plotseling kan wegzinken. Die zijn, net als in de omgeving van rivieren, overgebleven van vroegere overstromingen, lang geleden en misschien al vergeten.

Toen ik haar veel later weer ontmoette, dacht ik nog niet aan die kolk; ik had toen wel wat anders om aan te denken. In die dagen maakte ik deel uit van een verzetsgroep in de provincie. Onze centrale man was een caféhouder. Hij was de oom van dat meisje en zij was bij hem thuis sinds haar ouders gestorven waren. Ze zal toen vijfentwintig zijn geweest en had omgang met een Duitser. Ze was hooghartig en negeerde ons zoals wij haar negeerden. Toch geloofde ik toen al niet dat zij ooit iets verraden zou, hoewel ze door sommigen van ons verdacht werd de hand te hebben gehad in de arrestatie van twee joden. Enfin, na de bevrijding is ze behoorlijk kaal geknipt en heeft ze een poosje vast gezeten.

Een paar maanden geleden was ik daar op bezoek. Kunt u begrijpen dat een oud-illegale soms behoefte heeft om een kameraad uit die tijd te spreken? Waarschijnlijk begrijpt u het niet. U denkt natuurlijk dat het is om alle heldendaden nog weer eens op te halen. Maar die heldendaden zijn niet belangrijk. Als wij de herinneringen daaraan ophalen, is het om het heimwee naar de kameraadschap van die jaren, zonder mooie woorden, maar waar je op kon bouwen. Ik wilde daar-

naar terug toen mijn „geluk" me soms al te eenzaam werd. Dat was een zwakheid en aan die verdomde zwakheid is alles wat daarna kwam te wijten.

Zij bracht de koffie; achteloos nam ik de kop uit haar handen. Maar toen zij zich langs mij boog om haar oom te bedienen zag ik haar hals en haar haar, dat in enkele krullen laag in haar nek hing. En dat wekte de herinnering aan een donkere avond en aan de geur van haren die over mijn gezicht vielen. Gedurende het gesprek was ik verder verstrooid, en verward en onzeker ben ik die middag met de bus teruggegaan. Ik gleed in de kolk, al was ik mij dat toen niet bewust.

Sinds die middag is het gedaan met de vrede van de stal. In die nacht in het hooi had ik mij voorgenomen voortaan niemand meer te hinderen of door mijn bestaan overlast aan te doen, maar ook niemand meer in mijn leven toe te laten. U zult wel denken dat ik dan erg inconsequent ben, omdat ik in dit geschrift alles etaleer wat er in mij omgaat, maar dan is u toch abuis. Ik laat u wel naar binnen kijken, maar u blijft buiten. U moet daar niet boos om worden, maar u betekent voor mij niets; als ik van deze tafel opsta, schud ik u van mij af en ben u vergeten. Ik laat u niet toe in mijn innerlijk.

Met haar was het anders. Niet dat ik haar wel toeliet. Mijn wil kwam er niet eens aan te pas. Zij was allang binnen. Als Doornroosje heeft ze daar vele jaren gesluimerd in een vergeten hoekje. Tot ze gewekt werd. Daar kwam geen prins aan te pas, alleen maar een haarlok. Een prins had ik misschien nog kunnen weerstaan, maar wat doe je tegen een haarlok waarop je blik toevallig blijft rusten?

Hoewel ik mij er tegen verzette, verlangde ik er na die middag naar haar weer te zien. En het zou mij waarschijnlijk wel gelukt zijn dat verlangen te verdringen als zij niet zelf was komen opdagen.

Wat weet een mens van zijn lot? U denkt misschien dat u zelf uw leven hebt opgebouwd, steen voor steen bij elkaar gevoegd als een bekwame metselaar. Maar hoeveel is daarbij geweest dat alleen maar reactie was

op wat, god weet waar vandaan, bij u binnenkwam, ongewild en ongevraagd?

Op een zaterdagmiddag ontmoette ik haar in de stad. Zodra ik haar zag was mijn verzet verdwenen. Het verschrompelde tot niets bij de glimlach waarmee ze op mij toekwam. En sindsdien is er geen verzet meer geweest, alleen nog verlangen en hoop en twijfel en angst. Het verlangen is er nog, maar zonder hoop en de angst is bijwijlen mateloos. Mijn god, daar zit u nu op een pikant verhaaltje te wachten en ik sterf van angst. Zojuist werd hier in het café een avondblad gebracht en tegelijk begon mijn hart te bonzen. Maar ik durfde het niet in te zien en bespiedde de waard die in de tapkast de koppen las. Ieder ogenblik verwachtte ik dat hij op zou kijken en mij aanzien. Dan zou hij mijn angst betrappen en mij verdenken. Ik kom hier morgen niet terug.

Daar ben ik weer afgedwaald van mijn verhaal. Let u er maar niet op; ik ben, geloof ik, wat overspannen.

Na die zaterdagmiddag, toen wij een uurtje samen zijn geweest op een terras, was er tussen ons een vertrouwelijke sfeer. Die was er vanzelf, zonder voorafgaande confidenties. Als zij bij mij was was ik gelukkig en ik verlangde niet terug naar het ideaal van de stal.

Op een keer, toen het weer slecht was en wij naar mijn kamer waren gegaan, begon zij over haar vroegere verhouding met die Duitser. Ik zei, dat ze dat moest laten rusten, omdat het er niets meer toe deed, maar zij wilde dat ik het zou weten. Op een lentemorgen in de oorlogsjaren was zij langs de ortskommandantur gekomen. Voor de ingang van de voortuin stond een soldaat op post, in gedachten verzonken bij de bloeiende heesters en lette niet op. Daarom schrok hij toen zij hem passeerde en om zijn schrik had zij hem glimlachend aangezien. Hij lachte terug en dat was het begin geweest. Als zij hem later tegenkwam was hij vriendelijk en beleefd en zij had teruggegroet omdat zij sympathie voor hem voelde. En toen hij haar naderhand had aangesproken, had zij de afkeuring van haar omgeving getrotseerd. Hij bleek een innerlijk beschaafde

jongen te zijn, die een afkeer van de nazi's had. Bij haar raakte hij zijn vereenzaming kwijt en uit haar gevoel voor hem was een innige liefde gegroeid. Zonder enige reserve had zij zich aan hem uitgeleverd en hij was goed en lief voor haar. Toen hij weg moest, naar het oostfront, was zij innerlijk volkomen ontredderd. Eén brief had zij nog ontvangen en daarna niets meer, week na week, maand na maand, tot ze eindelijk wel begrijpen moest, dat hij gesneuveld was. In haar ontreddering kon niets haar meer schelen. Met andere Duitsers fuifde ze en tartte ze haar oom en ons allen, tot de bevrijding kwam. „De rest weet je", zei ze met een vage glimlach.

Ik herinner me de liefelijke namen die de jongens van onze groep haar gaven en de dag toen ze haar buiten brachten en op straat kaal knipten onder gelach en geschreeuw van een uitgelaten troep. De jongens nam ze het niet kwalijk; van hun ervaring uit hadden ze gelijk, zei ze; en zij had ze ook getart. Maar die grinnikende burgers die er omheen stonden! Er waren er bij die later, toen ze uit het kamp terug was, dachten dat ze toen wel voor een avontuurtje met hen te vinden zou zijn. Ze zei: „daar was de moffenhoer nog goed genoeg voor."

Enfin, waarschijnlijk vindt u deze vrouw toch niet sympathiek; waarschijnlijk denkt u dat ze wél te vinden was voor een avontuurtje met míj, met een oud-illegale nog wel. En van die oud-illegale zult u dat ook niet erg karaktervol vinden. Welnu, het kan mij niet schelen wat u van haar en mij denkt. Ik ben niet van plan een pleidooi te schrijven; alles wat ik tot nu geschreven heb is immers juist voorbereiding van een requisitoir!

Er is tussen haar en mij niets geweest van wat u een avontuurtje gelieft te noemen. De waarheid is, dat die ene omhelzing in onze kinderjaren, toen ik in de wingerd onder haar raam hing, de intiemste aanraking tussen haar en mij is gebleven. Als u deze waarheid in twijfel trekt, zult u er nooit iets van begrijpen.

Nu is het nacht, een stille maanloze nacht. Lang heb

ik voor het raam gestaan omdat ik niet slapen kon. De kade was uitgestorven. Eenmaal suisde een auto voorbij die voor een ogenblik de bomen, de meerpalen en de kaderand verlichtte; daarna was de nacht stiller dan ooit.

In deze nacht zal ik alles opschrijven wat nog geschreven moet worden. Ik ben nu rustig en zie alles duidelijk voor mij. Hoe lief heb ik haar. Zij zou binnen die liefde kunnen schuilen, zij zou daar veilig geborgen zijn en haar wonden zouden genezen. Maar zij is er niet; ze is weg voor goed, voor eeuwig misschien. Soms heb ik op het punt gestaan haar in mijn armen te nemen, maar ik heb het nooit gedaan. Niet dat ik zo'n groentje ben. Maar tegenover haar ben ik ingetogener geweest dan ooit tegenover andere vrouwen. Zij vertrouwde mij. Bij mij ging de harde schaal om haar ziel open; ik had haar kunnen kwetsen zoals nog niemand haar gekwetst had. Begrijpt u, dat ik haar juist daarom heb ontzien?

Vijf dagen geleden stond zij tegen middernacht voor mijn deur en vroeg om onderdak. Ik liet haar binnen. En de volgende morgen is zij voor goed weggegaan. In de uren daartussen heeft „ons noodlot zich voltrokken".

O, u hoeft nu geen sensationele onthullingen te verwachten. Want er is die nacht niets gebeurd. Zij heeft in mijn bed gelegen en ik op de divan in mijn zitkamer. Lang heb ik wakker gelegen en of zij geslapen heeft weet ik niet. Eigenlijk weet ik niets van haar. Alleen dat zij ellendig bij mij kwam, doornat en huiverend en met dode ogen. Niets heeft zij gezegd dan alleen die paar woorden op de stoep, mag ik bij je blijven?

Ik heb haar niets gevraagd; ik heb haar thee gegeven, het bed verwarmd met een hete kruik en haar aangeraden te gaan slapen. Ik geloof niet dat zij geslapen heeft, telkens hoorde ik haar matras kraken.

Tegen de morgen sliep ik in. Hoe lang ik geslapen heb weet ik niet maar de droom waaruit ik ontwaakte, staat mij nog helder voor de geest. Ik moest op reis, maar ik was in een vreemd huis met veel kamers en trappen en gangetjes en doolde daar rond met het

onrustige gevoel dat ik iets vergeten had. In een van de kamers vond ik een omgewoeld bed en daarnaast stond zij. Zij kwam op mij toe en kuste me. Maar toen ik haar wilde omarmen was zij weg. Ik hoorde haar in de naaste kamer maar vond haar ook daar niet. Angstig doorzocht ik alle kamers en gangen. Ik wilde roepen, maar kon geen geluid uitbrengen. Toen viel met een slag een deur dicht. Ik lag op de divan in mijn kamer en de morgen schemerde door de gordijnen. Ik begreep dat de tramconducteur, die beneden woont, naar zijn werk was gegaan en mij met het dichtslaan van de buitendeur had gewekt. Het was dus nog vroeg. In de slaapkamer hoorde ik geen gerucht.

De droom waaruit ik wakker was geschrokken hield mijn geest nog bezig en ik verlangde hevig naar haar die ik liefhad. Ineens vond ik mijzelf een idioot, dat ik daar lag op die divan, terwijl ik bij haar kon liggen, haar in mijn armen kon nemen en mij bedwelmen aan de warmte en de geur van haar lichaam en haar haren. Ik stond op en ging de slaapkamer binnen. Het omgewoelde bed was leeg. Zij was weg.

Nu denkt u zeker, ha, hij heeft de vogel over het touw laten vliegen; misschien wel met een beetje spijt om het verhaal, dat juist pikant begon te worden. Maar het is niet waar. Het is niet waar dat het dáárom gaat. Als het daarom ging, zou dit hele verhaal de moeite om er u mee lastig te vallen niet waard zijn geweest. Het gaat om iets veel afschuwelijkers.

Toen ik dat lege bed zag drong het gelijk tot mij door, dat niet de tramconducteur, maar zij mij had gewekt met die slag van de buitendeur. Die zal door de tocht wel harder zijn aangekomen dan zij wilde.

Ik schoot een jas aan over mijn pyama en rende naar buiten. Een dikke mist benam mij naar alle kanten het uitzicht. Ik luisterde naar voestappen, maar er was niets anders te horen dan het tikken van de druppels die van de bomen lekten. Ik ben de kade langs gehold, eerst naar links tot aan de zijstraat, toen terug tot de zijstraat rechts, en toen ik haar noch enig ander mens gewaar werd bekroop mij een afschuwelijke angst. Ach-

ter de bomen ben ik langs de waterkant teruggelopen. Er was bijna geen deining, de mist wolkte over het water, maar nergens was een spoor van kringen.
Terneergeslagen kwam ik in mijn kamers terug. Doelloos stond ik lange tijd bij het omgewoelde bed en voelde mij ellendig. Toen zag ik haar tasje. Het lag op het tafeltje bij het raam en het gaf mij een ogenblik weer hoop. Ik maakte het open. Het bevatte enkele toiletartikelen, een in elkaar gefrommeld zakdoekje, een portemonnaie met enig geld en een aan haar geadresseerde envelop met een duitse postzegel.

De envelop was niet gesloten. Ik vouwde haar open en las de kennisgeving van het huwelijk van die Duitser.

Het is niet dit bericht dat haar de genadeslag heeft gegeven. U dacht zeker dat het een bewijsstuk à décharge voor mij zou zijn. Dat ligt immers voor de hand. Een vrouw verliest haar minnaar in de oorlog; hij sneuvelt en laat haar vereenzaamd achter in een vijandige omgeving. Dat maakt haar tijdelijk tot een uit het lood geslagen desperado, maar zij herstelt zich. Zij sluit zich voor haar omgeving. Haar liefde is haar trots en de herinnering haar troost die haar staande houdt.

Maar dan komt die brief. Niet de dood heeft haar van de geliefde gescheiden. Ze is gewoon verlaten. Ze heeft afgedaan.

Drie dagen lang realiseert zij zich dat en dan is ze uitgeput. Het leven is alleen nog maar een zwart gat van wanhoop en dodelijk vermoeid gaat ze weg in stilte — en keert niet weer. Knock out. Als de rechter een psycholoog is zal dit geval hem niet veel moeilijkheden baren. De verklaring is duidelijk. En ze is waar — op een kleinigheid na: ze is niet helemaal volledig. Er was namelijk nog een intermezzo.

Op die derde dag, toen ze tot dat zwarte gat genaderd was, bedacht ze, dat er op de wereld toch nog één mens was tot wie ze kon gaan, bij wie ze alle krampachtigheid zou kunnen laten varen, bij wie ze zou kunnen schuilen en die haar zou redden van de vertwijfeling. In de nacht kwam ze aan zijn deur, nat en koud

en uitgeput en smeekte „mag ik bij je blijven?". Dat mocht ze. Ze mocht zijn bed hebben, ze kreeg er zelfs een hete kruik in en ze kreeg thee. Maar het enige dat zij nodig had, het enige dat haar had kunnen redden kreeg zij niet: hemzelf. Hij trok zich bescheiden terug en liet haar alleen. Die hele hopeloze nacht alleen. Eerst had zij nog hoop; zij hoort hem woelen en denkt dat hij nog zal komen en haar in zijn armen nemen en haar arme hoofd rust zal geven. Dan hoort zij hem snurken. Hij slaapt. En dan beseft ze: hij moet de moffenhoer niet. Dat was het eind. *Ik* sloeg haar knock out.

De rechter zal mij niet veroordelen; hij zal mij laten gaan. Ik heb de wet niet overtreden. Ik heb het recht niet geschonden. Mijn goede naam wordt niet eens aangetast, want ik heb geen verachtelijke dingen gedaan. Maar ik ben een schuldig mens. Ik ben schuldig geworden omdat ik een mens ben en omdat een mens een eiland is.

Deze schuld kan niet meer worden uitgewist. Als zij leefde . . . , dan . . . In een grote liefde zou die schuld verdronken kunnen worden. Gelooft u ook niet, dat schuld alleen in een grote liefde verdronken kan worden? net als wanhoop? Als er die morgen, toen ze is weggegaan, wél kringen in het water zijn geweest, dan is toch haar wanhoop niet verdronken. Die kon alleen in liefde verdronken worden, niet in water. Haar wanhoop is hier, en omdat die wanhoop hier is, is mijn schuld hier. Die twee zijn onafscheidelijk en zullen mij niet verlaten.

Als ik nu, voor het licht wordt, wegga, naar de rand van de kade . . . men heeft haar niet gevonden. Maar wat daar misschien ligt onder de olievlekken en drijvende rommel, dat is zij niet. Ik kan haar niet bereiken, ook daar niet. Wanhoop en schuld worden niet teniet gedaan door een sprong in het water.

Kan liefde over de dood heen reiken? Zou mijn liefde, die haar niet bereikte toen zij warm en levend in mijn bed lag, haar nu kunnen bereiken?

Misschien is u een gelovig mens. Dan zegt u nu

waarschijnlijk dat er een grote liefde is die over de dood heen haar en mij omvat en waarin haar wanhoop en mijn schuld verdronken worden. U zegt dat God die liefde is.

Dan dank ik u voor de goede bedoeling, maar ik heb het gevoel, dat u mij in een illusie wilt laten schuilen voor de verschrikking van de werkelijkheid. En ik ben nog niet laf genoeg om daaraan toe te geven. U moet mij dat niet kwalijk nemen, ik bedoel hiermee geen hatelijkheid. Maar ik wil die liefde zien. Niet in een denkbeeldige hemel, maar hier op aarde.

Nu gaat u zeggen dat die liefde op aarde gekomen *is*. Ik heb dat allemaal overdacht. Dat was voor 2000 jaar. Maar ik ben een twintigste-eeuwer, een schuldig man, beladen met de wanhoop van een in de engte gedreven vrouw. Ik heb geen behoefte aan uw theologie, mijn hersens zijn beurs van het denken en ik ben moe. Ik wil dat er iemand bij mij komt. Misschien wil ik wel dat uw Christus bij mij komt, hier naast mij, in het donker, bij dit lege bed. Ik wil dat de wanhoop verdronken wordt. Ik wil dat de schuld verdronken wordt. Want ik ben uitgeput en mijn binnenste schreeuwt om verlossing.

Ik hoor gerucht op de kade; ik geloof dat het begint te dagen.

A. Marja

LEZEND EN LUISTEREND LINKS EN RECHTS

voor Margrit de Sablonière

„Jezus zal in doodsstrijd zijn tot het eind der wereld; men moet gedurende die tijd niet slapen!" Ofschoon het niet rijmt als ogenschijnlijk actueler zelfbedachte, machteloze kreten — „Verwoerd: een ploert!" bij voorbeeld, of „Zuid-Afrikaans: erger dan Spaans!" — raak ik het de laatste dagen niet kwijt, het merkwaardige citaat van Pascal, over wie Sjestow met instemming schreef dat hij een „achterblijver" was, iemand die niet vooruit wilde, maar terug naar het diepst van het verleden. Merkwaardig lijkt mij dit woord vooral, omdat voor de gelovige christenen, waartoe Pascal ongetwijfeld behoorde en ook zelfs gerekend wilde worden, niet de doodsstrijd aan het kruis, maar de opstanding en hemelvaart de doorslag geeft. Moet men daarom deze uitspraak van een 17e-eeuwer, *theologisch* zo duiden, dat het slechts de „goddelijke" Christus vergund was in de verheerlijking te triomferen, terwijl de „menselijke" Jezus gekruisigd blijft zolang het mensengeslacht bestaat? Ik kan mij daarvan moeilijk een voorstelling maken, en de godgeleerden, ontwijken, geloof ik, tegenwoordig maar het liefst de discussies over dergelijke netelige zaken. Niettemin zou ik Pascal's spreuk willen „onttheologiseren" tot de konstatering dat lijden en onrecht zullen voortduren tot het einde der wereld: een „humanistische" formulering dus van een geloofskreet, waarvan het tweede gedeelte evenwel ook dan ten volle gelden blijft: *men moet gedurende die tijd niet slapen* dat wil zeggen men moet het lijden en onrecht *blijven* bestrijden en te lijf gaan, men moet er zich niet bij neerleggen, men mag er niet in berusten, men kan er zich niet mee verzoenen of zelfs maar bij neerleggen, langs welke levensbeschouwelijke of „filosofische" omweg dan ook! En ineens,

terwijl ik dit neerschrijf, zit ik weer op die bijeenkomst van een paar maanden geleden, waar een „humanistische" arts betoogde dat het kwaad „er ook bij hoort", dat er „zonder donker geen licht bestaat . . . kijkt u maar naar de schilderijen van Rembrandt!" En opnieuw hoor ik de kleine felle dominee in een hoek opponeren: „Meneer, u zwamt! U haalt estetische en heel andere zaken door elkaar. Het kwaad *is* niet een donkere partij op een schilderij, het is een *kras* erover, en het inpassen ervan in het menselijk vlak, op welke manier dan ook, betekent liegen!" En ik weet dat ik bij sommige gelovigen altijd dichter zal staan dan bij veel humanisten: maar bij de humanisten dichter dan bij de schijngelovige: *men moet gedurende die tijd niet slapen!*

Het geldt, meen ik, heel simpel voor de doorsneemens in zijn alledaagse leven, zowel als voor staatsman, politicus, geleerde of kunstenaar, en precies in die zin lijkt het mij, lijnrecht in tegenstelling tot Sjestow's interpretatie van Pascal, onaanvechtbaar dat een tegenwoordig zo vaak bestreden of belachelijk gemaakte, veronachtzaamde of enkel maar gerelativeerde tegenstelling tussen „conservatief" en „progressief" haar geldigheid blijft behouden. Conservatisme is *altijd* wat Pascal „slapen" noemt, het moge dan voortkomen uit oneerlijkheid of angst, uit narcisme of egocentriciteit — progressiviteit is het *wakker* blijven, het vechten, het „zich inzetten" telkens weer opnieuw, tegen het lijden en het onrecht, tegen de wereld zoals zij „is", niet omdat men in een aards paradijs of een heilstaat gelooft, maar omdat het de enige zin van het mens-zijn uitmaakt, met hoeveel onzuivere, egoïstische en ijdele motieven deze levenshouding wellicht vermengd moge zijn.

Ik lees in de kranten over Zuid-Afrika; tegelijkertijd ben ik verdiept geraakt in *The long dream* van Richard Wright, een schrijver die wereldberoemd is, maar door de literaire fijnproevers, althans in ons land, niet altijd voor vol wordt aangezien. Eén van deze fijnproevers, een bekend kritikus op het gebied der anglo-amerikaanse letteren, zei mij eens in volle ernst dat hij Wright ongeveer van het niveau van een Piet Bakker achtte!

Ik was het niet eens met deze kritikus, die zelf een Spaans reisboek schreef, waarin men wel alle door hem genoten menu's mèt de prijzen kreeg opgesomd, maar over het Franco-regiem geen cent wijzer werd, en die in zijn particuliere beslotenheid ook graag het bekende nummertje over „die arbeiders met hun bromfietsen en televisie" weggeeft, al kent de buitenwereld hem als een kultureel zeer geavanceerd man, die met Joyce en Miller en weet ik wie auf du und du is! Ik vind Wright een *groot* schrijver, en dat niet in de laatste plaats omdat hij zijn aanzienlijke talent voor een belangrijk deel in dienst gesteld heeft van het poetsen aan de smerigste vlek die de mensheid aankleeft: een atavistisch rassenvooroordeel in een tijdperk, dat dit rationeel en technisch op geen enkele manier meer kan verdedigen. En het maakt dan niet uit of men geconfronteerd wordt met de negers van Wright in Amerika of met hun Afrikaanse lotgenoten, over wie momenteel de kranten volstaan en waarvan men hoopt dat ze nu eindelijk Verwoerd en zijn helden eens een ondubbelzinnige rekening zullen kunnen presenteren, een rekening die éénmaal toch komen moet! Ik kijk *ook* in de krant of de scribent, die in de droeve Hongarije-dagen zo nodig een ruit in een communistisch boekwinkeltje moest vernielen, nu misschien een andere agressieve heldendaad zal verrichten, maar totnogtoe blijkt dat tevergeefs: zijn grappige stukjes blijven om kroegjes en katjes draaien, en met enige weemoed bedenk ik hoe een Tucholsky, met wie hij zo graag vergeleken wordt, op een dergelijk gebeuren zou hebben gereageerd! Laat ik me duidelijk uitspreken: wat wij momenteel beleven, wat trouwens al zoveel jaren aan de gang is („de negers mogen daar niet op de tram / *ik* zeg het met een wrange onderlip"!) het is voor mij erger dan de politieke onvrijheid die in bepaalde landen heerst, omdat politiek geweld altijd nog *kan* voortvloeien uit verschil van op zichzelf discutabele opvattingen, terwijl rassendiscriminatie, *hoe ingewikkeld men bepaalde nationale situaties ook moge voorstellen,* meestal op een infernale leugen en te allen tijde op volstrekt inferieure motieven berust. Men kan dit, ook na Sartre's *La question*

juive, niet nadrukkelijk genoeg herhalen! Elk conservatisme, juist voor schrijvers, lijkt mij hier uit de boze. Niet alleen het snobisme van mijn vriend de Spanjetoerist of het bagatelliseren door onze stukjes-scribent, maar ook de houding van zoveel literatoren die zich wel graag „progressief" voordoen, maar die al lang geloven dat er aan en in de wereld toch niets te veranderen valt, dat dus de kunstenaar in zijn edele zelfbeslotenheid er zich verder niets van hoeft aan te trekken, — met als resultaat dat hij zich in zijn werk enkel nog met schijnproblemen bezig houdt of een eigen neurose weet voort te kweken! Ik hoor ineens weer de zelfvoldane (g)orgelstem van Hoornik (gisteren een gratis reisje met de Sowjet-vrienden naar Polen, vandaag lyrisch collaborateur aan Lunshof's *Elsevier!)* in een Avro-uitzending de première van Mulisch' *Tanchelijn* bespreken. Met broei-warme instemming citeerde hij uit het slot de claus: „Er is niets gebeurd. Er is nooit iets gebeurd. Er zal nooit iets gebeuren!" om daarna natuurlijk weer met de gemeenplaats aan te komen, dat alleen de „creativiteit" van de kunstenaar de menselijke impasse even doorbreekt. Maar wat *betekent* die creativiteit als zij alleen dient om het „slapen" vast te stellen en zich er dus medeplichtig aan te maken? Gebeurt er werkelijk *nooit* iets? Inderdaad: niet als men, zoals in *Tanchelijn* gebeurt, een middeleeuwse sexuële psychopaat door een dwangneurotische fanaticus laat opladen met spreuken van Lou de palingboer, hem ook nog toerust met de snoepzucht van Hitler, *en dan pretendeert een algemeen-menselijke problematiek van alle tijden te hebben gegeven!* Maar dan *liegt* Mulisch ook, dan loopt hij voorbij aan wat werkelijk van belang is en wat wel „gebeurt", zij het subtieler dan W. F. Hermans, die eveneens tot toneelschrijver blijkt geëvolueerd en in *Dutch comfort (Podium* III, '60) over onze eigen tijd niets anders weet te slaken dan zijn oude befaamde jammerklacht dat wij „in zo'n klein land" leven. Ik begon juist, na *Het zwaard van Damocles,* enig vertrouwen in hem te krijgen, maar in deze „proeve van volkstoneel" toont hij zich weer van een beslist deerniswekkende zijde! Ik kan niet laten iets

eruit te signaleren. Het stuk speelt „aan het einde van de oorlog, de avond vòòr en de dag na de bevrijding van de Duitse bezetting" — men houde dit tijdstip in gedachten! Er wordt een duitse S.D.-schoft in gelikwideerd, en wat laat de auteur, als kommentaar daarop, een in zijn stuk optredende dominee zeggen? Dit: „Het is een enorme stommiteit. Ons landje is maar een klein landje. Duitsland is enorm groot. Wij moeten leven van de handel met Duitsland! Als wij de Duitsers zo maar doodschieten, *dan zullen ze vast en zeker onze boter en onze kaas niet meer willen kopen!*" Ik ben altijd weer bereid veel kwaad van dominees aan te horen, ik wil zelfs aannemen dat er in ons helaas nog altijd kapitalistische land predikanten (kunnen) bestaan met aandelen in de zuivel-industrie, maar verder kan ik alleen maar herhalen dat ook Hermans hier *liegt*, creatief liegt voor mijn part, waarna het mij overigens maar matig interesseert hoeveel „talent" men meent hem te moeten toedichten. Want nog eens: wat betekent talent bij lieden, die blijk geven op elk punt nihilist te willen zijn, *behalve* wanneer het om de koestering van dat eigen talent gaat en de roem die ze zich daarmee vergaren? Hoe „geavanceerd" ze zich mogen voelen, ook zij zijn alleen maar „conservatief", ze „slapen", of, zoals Bertold Brecht het ten aanzien van soortgelijke confraters al in 1934 („Fünf Schwierigkeiten beim Schreiben der Wahrheit") stelde: „Ze lijken op schilders die de wanden van een zinkend schip met stillevens bedekken. Het onzinnige van hun handelingen wekt in henzelf een „diep" pessimisme, dat ze tegen een goede prijs verkopen!" Ze willen het liefst een statisch heelal, omdat ze in hun grenzeloos narcisme menen dat een dergelijk universum het lekkerst om de as van hun eigen lieve ik draait. Ze sabbelen op het talent als op een duim!

Ik ga weer naar het boek van Wright, gespeend van ieder „conservatisme", ofschoon men het toch in geen enkel opzicht politiek geëngageerd kan noemen. Het geeft, als zijn eerste romans *Native-son* en *Black boy* de levensloop van een negerjongen weer, die letterlijk alles aan vernedering, angst, ploertigheid en karakter-

bederf moet ondergaan wat zich maar denken laat, zonder dat men het gevoel krijgt dat hier iets wordt gechargeerd. Het is juist ook dat karakterbederf bij de kleurlingen zelf, dat de auteur vlijmscherp doet uitkomen. Van een zwart-wit schema geen sprake; het is niet zo dat de blanken de „conservatieve" rol bij uitstek spelen en de kleurlingen die van heroieke progressieven. Ook zij „slapen" veelal in pascaliaanse zin. „Deze nikkers slaapwandelen gewoonweg", denkt de hoofdfiguur, op een gegeven ogenblik als hij het gedrag van zijn lotgenoten gadeslaat. „Hij werd in hen een intense matheid gewaar, een soort van sentimenteel nihilisme, een verschrikkelijk meelijwekkend beperkte gevoelsactiviteit, die heen en weer draaide tussen sex en religie en tussen religie en alcohol. Hij kwam tot de ontdekking dat zij maar al te gemakkelijk tot een uitbarsting kwamen over zaken die in wezen niets om het lijf hadden. Zijn Negerwijk krioelde van misdaden tegen de individu: moordaanslagen, gevechten met messen, schietpartijen die hun oorzaak vonden in dronkemansruzies. Wij nikkers bevechten elkaar en wij weten het zelf niet, zei hij verbijsterd bij zichzelf." Het is van een haast griezelige objectiviteit, die men overal in zijn figuren terugvindt, zelfs bij de kleine jongens die, in het begin van dit boek, een kennelijk prae-homosexueel vriendje sarren, en dan ineens tot de ontdekking komen: „We hebben hem behandeld zoals de blanken ons behandelen!" Hier *gebeurt* voor mijn gevoel iets veel ingrijpenders en belangrijkers dan in heel de opgeschroefde pathetiek van *Tanchelijn*, hier flitst een menselijk zelf-inzicht, dat ons inderdaad „verder" brengt en dus de „progressie" bevordert. Maar zelf-inzicht gaat nooit met „liegen" samen, ook niet met de artistieke leugens van het (zich)zelfgenoegzame schrijverschap! *The long dream* is bij gedeelten een gruwelijk document geworden, wat wel niet anders kon. Het trilt op elke bladzijde van leven, rauw, bloedig en maar zelden teder, maar het is bovendien bijzonder knap van psychologie en techniek; als „literatuur" steekt het ver boven Wright's vroegere negerromans uit, en in dit opzicht beschaamt het, geloof ik, de mening van dr J. W.

Schulte Nordholt, in wiens overigens kundige en sympathieke studie *Het volk dat in duisternis wandelt* Richard Wright in een paar regels wordt afgedaan, omdat hij de „gevaren" zou tonen die „de protesthouding tenslotte heeft". „Zijn grote roman *The outsider* is een slechte, met veel geweld en sex gekruide herhaling van zijn eerste boeken", aldus deze historicus, die weliswaar veel begrip voor zijn zwarte broeders toont maar hen toch een heel klein beetje met een moralistisch wit zendingshemd wil bekleden en in elk geval niet ziet, dat wat ik hierboven hun „karakterbederf" noemde, zich ook in een figuur als Wright zelf kan hebben genesteld en subjectief voor hem een wezenlijk probleem zijn. Dat hij op zijn vroegere succes zou drijven, lijkt mij beslist niet waar; men kan het onmogelijk volhouden als men naast *The outsider* ook *Savage holiday* leest, dat letterlijk niets met het negerprobleem heeft uit te staan. Met dit boek bewees Wright juist, dat hij tot de zeldzame figuren hoort, die zich weten te *vernieuwen*, in de geest van Schlegel's bekende voorschrift, dat men om een nieuw boek te kunnen schrijven eerst een nieuw mens moet zijn. Wil men *Savage holiday* rubriceren, dan blijkt het in geen enkel opzicht een „sociale" roman. Dit is temeer opmerkelijk omdat Wright, die een tijdlang communist was (hij hoort, naar men weet, met Koestler, Gide, Spender e.d. tot de mensen van de „dubbele bekering"; ook van hem vindt men een — zeer leesbare! — bijdrage in de bundel politieke essays *The god that failed*, waarmee deze auteurs zich van de stalinistische praktijk distancieerden) en dus een historisch-materialistische levensbeschouwing aanhing, de verwikkelingen die hij hier beschrijft ogenschijnlijk nergens economisch „bepaald" laat zijn. Nog niet zo lang geleden verklaarde te onzent een marxistisch auteur als Theun de Vries dat wij eigenlijk terug zouden moeten naar de tijd van vòòr de moderne psychologie. Wright daarentegen, die altijd het prototype van een echte autodidact is geweest (in dit opzicht kan men zijn negerromans gerust als sterk autobiografisch beschouwen) lijkt de psychologie pas hier *ontdekt* te hebben. Hij demonstreert dit een beetje komiek door de hoofdstuk-

ken van allerlei zwaarwichtige citaten uit Freud, Ferenczi, Reik etc. te voorzien, en hij geeft zelfs het boek een foute titel door de misdaad van de hoofdpersoon met zgn. „zondagsneurosen" in verband te brengen. De moord waar het in dit verhaal om gaat, vloeit veeleer voort uit de amerikaans-kapitalistische maatschappijstructuur, waar arbeidskrachten, die niet meer de volle 100% opleveren, aan de dijk worden gezet: de brave verzekeringsman, die dit aan de lijve moet ondervinden, voelt plotseling de grond onder zich weggeslagen, en verdrinkt *daardoor* in het onderbewuste moeras van zijn ziel! Wright heeft, bewust of onbewust, op *dit* motief niet de nadruk willen leggen, misschien om zijn bekering van het partij-communisme (die voor hem heel wat meer moet hebben betekend dan voor een Gide of Spender, die tenslotte als rijke intellectuelen er alleen maar mee hebben gekoketteerd!) nog duidelijker en vollediger te doen zijn. De partijmensen-door-dik-en-dun zullen hem dat extra aanrekenen; ik ben eerder geneigd het als een psychisch proces van diepe wanhoop en werkelijke „honnêteté" te kwalificeren.

Zelf heb ik, bij de lectuur van *Savage holiday* het gevoel gehad dat Wright „creatief" — om die term nu ook maar eens te gebruiken — misschien weinig meer aan het kleurlingenprobleem had toe te voegen. Dat hij er nog steeds verwoed mee *bezig* was, bleek wel uit zijn reportage *The colour curtain* over de bekende Bandoeng-conferentie, die onder meer het ontroerende verhaal bevat van de neger-journaliste, zelf een geëmancipeerde jonge vrouw, die in het geheim moeite doet haar kroeshaar glad te strijken: zo heeft de discriminatie bij haar ingevreten, zo heeft het „westen" deze „gekleurden" eeuwenlang belast met minderwaardigheidsgevoelens, die zij ook als moderne intellectuelen nog altijd geen baas geworden zijn. Maar misschien, dacht ik, heeft de *romancier* Wright genoeg van zijn oude onderwerp. Deze indruk werd nog versterkt doordat ik kort daarop een in blinkend wit gewaad uitgedoste pater ontmoette — een overigens, ondanks zijn lidmaatschap van het middeleeuws genootschap, goedwillend man, terecht trots op het feit dat hij overal hevig de rassen-

waanzin te lijf gaat — die Wright in Parijs had gesproken en niet onder stoelen of banken stak hoezeer deze ontmoeting hem was tegengevallen. Wright was een man die alleen maar over „wijven" sprak, zei hij, door en door een literator die het alleen om roem en eer ging, die niet meer geloofde in zijn „roeping" — kortom een „slaper", als ik weer op het Pascal-citaat mag terugkomen. Hoezeer hij zich vergiste, zal ook hem de lectuur van *The long dream* duidelijk kunnen maken! Een schrijver levert zijn aandeel in de strijd tegen lijden en onrecht in de eerste plaats in zijn *geschriften;* in een persoonlijk gesprek kan hij zich verbergen, of badineren, of zich gewoon niet op zijn huid willen laten komen. Al in 1948 wees Sartre (*Situations II*) op de min of meer verwarrende positie waarin een auteur als Wright zich bevindt, doordat hij een typisch „geemancipeerde" neger is. „Had hij alleen maar tot de blanken gesproken, dan zou hij misschien uitvoeriger en minder „objectief" zijn geweest; tegenover kleurlingen zou hij elliptischer en elegischer hebben kunnen zijn. In het eerste geval had zijn werk meer op een satire geleken, in het tweede geval op de klacht van een profeet; Jeremia richtte zich enkel tot de Joden!" zegt Sartre ongeveer. Hij toont daarmee meer begrip dan dr Schulte Nordholt en de witte pater, en hij voorspelt eigenlijk min of meer wat men kan lezen in het negertijdschrift *Black Orpheus* (sept. '57) waar Wright's reisboek *Black Power* op een niet bepaald malse manier door Akanja wordt afgekraakt, voornamelijk omdat de auteur al zo „verwestersd" zou zijn, dat hij van de problemen der afrikaanse negers, van hun zeden en gewoonten, maar heel weinig zou begrijpen. Misschien wijst dit *alles* erop, dat Wright inderdaad tijdelijk moe is geweest van het gevecht waaraan hij overigens met zijn hele leven deelneemt. Misschien ging het hem als de hoofdfiguur uit *The long dream,* als hij na zijn „bevrijding" een goedwillende blanke ontmoet, die met hem over de kwestie van het ras wil praten: „Waarom wilde die man het naadje van de kous weten, waarom trachtte hij door te dringen tot de duistere beschamende gebieden van zijn hart — dat deel van zijn hart dat

hij voor de blik van vreemden verborgen wilde houden? *Want hij had zijn gevoelsleven nog niet voldoende in bedwang om te kunnen toegeven wat men hem had aangedaan.*" Het lijkt mij een nieuw staaltje van zelfinzicht, waardoor een schrijver als Wright telkens weer zijn onbetwistbare superioriteit bewijst boven de schijnproblemen-scheppers en andere „slapers" in het domein der letteren. Hij is een van de weinige auteurs, die er steeds op uit zijn de „waarheid" waar het in ons tijdperk om gaat te begrijpen en onder woorden te brengen! Ik heb zijn boek uit, ik laat de krant nu maar gesloten en ik ga nog even terug naar dat stuk van Brecht uit 1934: „De grote waarheid van onze eeuw is, dat een deel onzer aarde in barbaarsheid verzinkt, omdat de bezitsverhoudingen waar het de productiemiddelen betreft met geweld worden in stand gehouden — we moeten vaststellen dat er gemarteld wordt, omdat de bezitsverhoudingen onaantastbaar zijn!" Het geldt mutatis mutandis voor Verwoerd en de zijnen, en het geldt voor de situaties die Wright in zijn romans beschrijft, al wil hij er zelf misschien niet meer aan, dat men het probleem in zulke simpele woorden zou kunnen formuleren. „Allicht niet, want Brecht was een verstokte communist!" hoor ik mij triomfantelijk, minachtend of verontwaardigd toeroepen. Wat zou het?, vraag ik, als hij een kwart eeuw geleden een waarheid uitte die heden ten dage in bepaalde kringen hoe langer hoe „onpopulairder" aan het worden is, maar waaraan wij nog altijd houvast voor de konkrete toestand hebben, mits wij ons door de 17e eeuwse christen Pascal willen laten zeggen, dat men tot het einde der wereld niet slapen mag? Het kan geen kwaad af en toe emotioneel en machteloos te reageren op wat er in de wereld gebeurt, het is in de beste zin van het woord menselijk, als Richard Wright, met de problemen te worstelen, zich te bekeren en desnoods nog eens te bekeren, maar het is *wijs*, als gelovige of als humanist, het hoofd koel te houden en zich nooit met lijden en onrecht te verzoenen, langs welke levensbeschouweliike of „filosofische" omweg dan ook.

Dr. J. J. Mak

MIDDELEEUWS HUMANISME

III. Geloof en twijfel

In de veranderde houding tegenover de heiden en de ketter constateerden we het loslaten of liever het verliezen van een bepaalde overtuiging en het moeizame zoeken van een nieuwe. Er is hier sprake van een breuk, de oude sacramenteel-symbolische wereldbeschouwing maakt plaats voor de kritische. Volgens de eerste waren het goddelijke en het menselijke, het hemelse en het aardse, het ideële en het reële, leer en leven onlosmakelijk dooreengestrengeld. Ze waren niet gescheiden, ja nauwelijks onderscheiden. De Incarnatie, de Menswording Gods was de pijler van dit geloof in de ontmoeting van het geestelijke en het stoffelijke, de doordringing van het materiële door het spirituele, van de exclusieve waarde van de zicht- en tastbare dingen als symbool, d.i. drager van en richtingwijzer naar het onzichtbare, onstoffelijke, geestelijke, eeuwige. Dit geloof is een zaak van een gemeenschap, een gemeenschap, die zich superieur weet, neen die buiten zich geen andere gemeenschap denken kan. Dit geloof en die geloofsgemeenschap zijn zozeer één, dat buiten die gemeenschap slechts ongeloof, d.i. duisternis, chaos kan heersen en buiten dit geloof geen ware gemeenschap, maar tweedracht, ontbinding, goddeloosheid, verderf. Binnen de geloofsgemeenschap is het leven, daarbuiten de dood.

Het merkwaardige is nu, dat welk een bindende kracht dit geloof ook bezit, het niettemin de kiemen van ontbinding zelf in zich draagt. Wanneer er een noodwendig verband bestaat tussen leer en leven, tussen geloof en de manifestatie van dit geloof in de levenswerkelijkheid, tussen geloof en werken dus, dan kan ja moet de waarde van dit geloof aan de werken worden getoetst. Zodra iemand ontdekt, dat er buiten zijn geloofsgemeenschap geen chaos heerst, zodra hij elders op dezelfde of betere werken stuit dan binnen

zijn eigen gemeenschap — iets dat krachtens zijn geloof absurd, onbestaanbaar is — dan moet dit geloof gaan wankelen. Hetzelfde gebeurt, wanneer men ontdekt, dat er binnen de eigen gemeenschap de nodige discrepantie bestaat tussen leer en leven, wanneer de levenswerkelijkheid allerminst blijkt te beantwoorden aan het ideale beeld, dat het krachtens zijn geloof zou moeten vertonen. Beide ervaringen kunnen bovendien nog samengaan: men kan stuiten op wantoestanden, om niet te zeggen ongerechtigheid, in eigen kring en op orde en recht, waarheid, goedheid en schoonheid er buiten, al was het alleen maar in een romantische verbeelding.

In de 12de eeuw nu zien wij zowel het een als het ander gebeuren. De Westeuropese Christenheid leerde de wereld van de Islam meer van nabij kennen en weldra waarderen en tevens stuitte men in eigen kring op de ketter, de principiële neen-zegger op het gemeenschapsgeloof, die toch niet het duivelskind bleek te zijn, dat men had verwacht, dat het krachtens het orthodoxe geloof had moeten zijn. Maar tegelijk breekt van alle kanten de kritiek los op het eigene en overgeleverde. Eén voorbeeld uit vele. In de tijd van het verrijzen der Franse kathedralen, midden in een grenzenloos enthousiasme voor die lofzangen, die hoogliederen in steen, ziet een criticus, Petrus Cantor, dat ze gebouwd worden van de woeker der hebzucht en de sluwheid van de leugen. Inderdaad werden bijdragen van de immoreelste woekeraars en zelfs van publieke vrouwen daarvoor aanvaard.[1] Wij staan hier voor de belangrijkste gebeurtenis in onze geschiedenis. Het geboorteuur van onze moderne beschaving heeft geslagen. De bewustwording van de gescheidenheid van het Goddelijke en menselijke, het eeuwige en het tijdelijke, het hemelse en aardse, ideaal en werkelijkheid, theorie en praktijk, leer en leven is voor ons de cultuurfactor geworden bij uitnemendheid. Ze ging gepaard met het individualiseringsproces, d.i. de distantiëring, objectivering van het eigen ik als een van de rest, de gemeenschap onderscheiden, ja gescheiden wereld. Het eigen verstand en gevoel, de eigen ervaring wordt beslissend ten aanzien

van de omhelzing of verwerping van een ideologie, waarmee het individu wordt geconfronteerd. Zoals de sacramenteel-symbolische levens- en wereldbeschouwing behoort bij een intolerant collectivisme, zo is de kritische instelling voorwaarde en uitvloeisel tevens van het per definitie verdraagzame individualisme.

Aan het begin van de ontwikkeling staat de scheiding, althans onderscheiding van God en wereld, geest en stof, ziel en lichaam, leven en dood, ideaal en werkelijkheid, enz. en de distantiëring van het individu tegenover de gemeenschap, waarin het leeft. De vraag naar het ontstaan van deze menswording zal nooit op bevredigende wijze worden beantwoord. De laatste en diepste oorzaak van elk historisch verschijnsel ontgaat ons, omdat die het Leven zelf raakt, dat voor ons een mysterie moet blijven. Ik herinner nog eens aan het woord van Kristensen[2]: „Elk historisch gebeuren is uniek en daarom onverklaarbaar". In het onderhavige geval loopt de onderzoeker bovendien gevaar gevolgen voor oorzaken aan te zien. Is de strijd van paus en keizer om de wereldmacht, is het uiteenvallen van het Corpus Christianorum, de opkomst van de ketterij, de studie van de Islam, enz. oorzaak of gevolg? Wellicht het een zowel als het ander. Een belangrijke factor — mogelijk zelfs een uitgangspunt voor verder onderzoek — vormt de omstandigheid, dat geen enkele gemeenschap, ook de Westeuropese van de hoge middeleeuwen niet, naar buiten hermetisch is afgesloten of naar binnen volstrekt homogeen is. Contacten met de buitenwereld zijn er altijd — destijds bijvoorbeeld door middel van kooplieden en pelgrims —, evenzo ontbreekt het nooit geheel aan ongelovigen binnen een geloofsgemeenschap. In de heidens-Germaanse wereld waren er al lieden, die geen goden nodig hadden, die vertrouwden op hun „ásmegin", hun eigen buitengewone vermogens. Maar ook leefden er mensen, die zich van de godsdienst hadden afgewend, zoals Hrafnkell in de *Eyrbyggjasaga*, die teleurgesteld was in zijn vertrouwen op Freyr, die hij bijzonder ijverig had gediend. Hij doet daarin denken aan Parzival, die zijn God op ridderwijze had gediend, maar, naar hij meende,

niet op gepaste wijze was beloond. En die Germaan, die op zijn ásmegin vertrouwde, vinden we misschien terug in de Keulse wever uit de Inquisitie-tijd, die nooit in de kerk kwam en er ook niet de minste behoefte aan gevoelde. Hij deed geen vlieg kwaad, maar zijn onverschilligheid voor de godsdienst kostte hem toch het leven.

Gegeven nu die splijtzwammen in de Middeleeuwse gemeenschap, de denkbeelden die van buiten binnendrongen en de in eigen boezem levende heterodoxieën, gegeven ook historische gebeurtenissen, zoals de Investituurstrijd, de Kruistochten, enz., wordt de uitholling van het oude geloof, die na eeuwenlange strijd zal resulteren in de vergruizeling van het sacramenteel-symbolische wereldbeeld, zo niet verklaard dan toch iets begrijpelijker.

De eerste fase in deze ontwikkeling is — zodra de mens zich het onderscheid van leer en leven bewust is geworden — de kritiek. Kritiek op het leven, de praktijk en vervolgens op de leer, eventueel op beide tezamen. Men kan de wereld in staat van beschuldiging stellen en daarbij blijven staan, maar men kan ook verder gaan en in en door zijn aanklacht tegen de menselijke gebreken, de slechte werken, het geloof zelf aanvallen. Die tweede stap is niet noodzakelijk. Velen huiverden er in de Middeleeuwen voor terug. Sinds de 12de eeuw bespeurt men allerwege pogingen om het oude sacramenteel-symbolische wereldbeeld te redden. Ik denk aan de Duitse Keizer-cultus, de strijd om 's pausen primaat en het onfeilbaar leergezag der kerk, aan de propaganda van de heilige oorlog, de kruistocht tegen ongelovigen en ketters met de daarbij behorende Inquisitie, maar bijvoorbeeld ook aan bepaalde dogmenhistorische ontwikkelingen, inzonderheid met betrekking tot kerk en sacramenten (waarbij o.a. thans de leer der transsubstantiatie definitief tot dogma werd verheven), maar daarnaast tevens in zake de mariologie en de hagiologie. En niet in de laatste plaats ook aan de ontwikkeling en bloei van de Scholastiek, al kan men die ook zien als een resultante, ik bedoel een verzoeningspoging in de strijd van geloof en rede.

Tegelijkertijd spoelt van de zijde der leken of halve geestelijken de eerste golf van kritiek op de levenspraktijk over kerk en clerus. De critici verwerpen in hun hart de scheiding van ideaal en werkelijkheid, ze wensen vast te houden aan de eenheid en verlangen, dat het leven der geestelijken van hoog tot laag „voorbeeldig" zal zijn, d.w.z. zal beantwoorden aan de norm, die de theorie, de leer stelt. Hovaardij, hebzucht en ontucht zijn voor deze moralisten onduldbaar voor de kerk en haar representanten. Zij kritiseren om te verbeteren, zij blijven in hun hart optimisten, ze verwachten inderdaad de gewenste verbetering, die de werkelijkheid meer met het ideaal in overeenstemming zal brengen, ter bevestiging van de juistheid van het oude geloof. Voor de grote massa is het nooit anders geworden, ook in onze eigen tijd niet. Nog velen, ja de meesten van ons verstaan het woord van Christus niet: „Mijn rijk is niet van deze wereld". Dat God de Gans Andere is, of wel dat goedheid, waarheid en schoonheid paradijsdromen zijn, dat het eeuwige nu eenmaal niet in en van deze tijd is, wie zou het in al zijn consequenties kunnen aanvaarden en leven?

Toch moet de mens van de 12de eeuw wel hevig geschokt zijn, even hevig wellicht als wij in de laatste wereldoorlog, door het felle contrast van ideaal en werkelijkheid, de verguizing van het heilige door de meedogenloze realiteit, maar hij deinst toch terug voor de twijfel aan de juistheid van zijn geloof. De middeleeuwse mens vreest de twijfel als een kwaad, als een gif:

> Ist zwivel herzens nachgebur,
> Daz muoz der sêle werden sur,

belijdt Wolfram von Eschenbach. In Hartmann von Aue's *Gregorius* is twijfel de grootste verzoeking:

> . . . der zwivel aleine
> der ist ein mortgalle
> ze dem ewigen valle
> den niemen mac gesuezen
> noch wider got gebuezen.

Van nature schuwt de mens de twijfel. Twijfel is immers het tegendeel van geluk. Wie in de gewone wereldse aangelegenheden geluk heeft, in zaken bijvoorbeeld of in de liefde, krijgt vertrouwen, zelfvertrouwen, geloof[3]. Wie geen geluk heeft, wordt onzeker, verliest zijn zelfvertrouwen, wordt besluiteloos. Deze twijfel, die ieder mens kent, ook de geestelijk gezondste, is van betrekkelijk onschuldige aard. Veel grimmiger is de twijfel, die de mens bedreigt bij het wankelen van geestelijke zekerheden, van een geloofsovertuiging, die men met allen of althans met velen had gedeeld, of van de persoonlijke heilszekerheid. Hier raakt de twijfel de levensgrond. De onzekerheid wordt rampzaligheid, ellende. Wanneer men de ideële zedelijke normen bij zijn handelen niet wil prijsgeven en tevens overtuigd is, dat ieder die handelt, gewetenloos is, dreigt de twijfel tot vertwijfeling, tot wanhoop te worden. Die desperatie is mèt haar consequentie de zelfmoord voor de middeleeuwer de zwaarste zonde. Judas heeft zwaarder gezondigd door zijn wanhoop, die hem de hand aan zichzelf deed slaan, dan door zijn verraad aan de Meester. Men achtte het 's mensen eerste plicht de twijfel te bezweren. En men was naief genoeg te menen, dat dit mogelijk was:

> Swer sich von zwivel kêret,
> der hât den geist bewart,

roept Walther von der Vogelweide uit (77,30). En Reinmar vermaant zijn lezers: „Wir suln den zwivel uz uns rumen!" God laat ons niet in de steek, indien wij onszelf niet „versumen" (ons niet meer om ons heil bekommeren)[4]. Twijfel, en a fortiori vertwijfeling, wanhoop is een duivelse bekoring, is iets, dat — als al het duivelse — ons van buiten af bedreigt en dat wij dus ook van ons kunnen weren. Het ergste, waartoe een mens kon komen, is de vertwijfeling aan Gods genade. Dit is een zonde tegen de Heilige Geest[5]. Die is per definitie onvergeeflijk. De mens, die waarlijk wanhoopt aan zijn eeuwig heil, is nog in dit leven een prooi van de Satan. Maar welke troosteloze zondaar

zou niet luisteren naar de woorden, die Walewein richt tot een stervende boosdoener:

Al der werelt mesdade es clene
Bi der gods genade allene,

of naar de paradoxale troost voor de doemwaardigen in de aanklacht van Maskaroen in het wagenspel van *Mariken van Nieumeghen*?

De doorsnee-middeleeuwer huiverde voor de volstrekte scheiding van God en wereld al evenzeer terug als voor die tussen individu en gemeenschap. Aan de moderne consequenties van de vervreemding van een mens van de hem omringende maatschappij, de ervaring van de zinloosheid van het leven en de absolute eenzaamheid — het unzuhause zijn — komt hij niet toe, laat staan aan het prijsgeven van elke binding met haar verleiding tot zelfmoord of gewetenloosheid. Desalniettemin stuiten we op uitspraken van meer dan een satiricus, die al aardig tenderen naar een van beide geesteshoudingen, inz. de laatstgenoemde. Wij zullen ze zo straks de revue laten passeren, maar wilden ze toch nu reeds signaleren om bij voorbaat een mogelijke verkeerde indruk weg te nemen, als zouden de middeleeuwen ook in deze — al is het dan slechts door de vooruitstrevendsten — niet in principe modernere tijden hebben aangekondigd.

Ik zou mij voor het ogenblik gaarne willen beperken tot de sociale en ethisch-religieuze kritiek, zoals die voornamelijk in burgerkringen heeft geleefd en zien, waartoe ze heeft geleid. Hier komen de mannen aan het woord, voor wie het dienen van God en wereld beide, op grond van hun levenservaring, problematisch is geworden. De moralisten, die aan de mogelijkheid daarvan nog wensen vast te houden en die derhalve de standsvertegenwoordigers van elke rang, leeftijd en geslacht alleen maar wijzen op de plichten, die in de bestaande hiërarchie op hen rusten, blijven hier dus buiten beschouwing. Wanneer ik nu verder uitsluitend Uw aandacht vraag voor de ethische en religieuze problematiek, zoals die zich heeft ontwikkeld onder

de derde stand, volgt daaruit niet, dat de adel of de geestelijkheid geen enkele twijfel hebben gekend. Integendeel. Ook de grondslagen van het ridderethos zijn in de 12de eeuw problematisch geworden. Bij de besten rees de vraag, of de gerechtigheid wel wordt gevestigd of verzekerd door vernietiging van de tegenstander. En was die gerechtigheid wel het hoogste goed? Was de vijand, de Saraceen niet een mens en moet men niet eerder de Nieuwtestamentische God der liefde dienen dan de Oudtestamentische God der vergelding? God bleek niet te vinden in de storm, maar in het suizen van een zachte wind. Gaan barmhartigheid en verdraagzaamheid niet recht en eer te boven? Is heiligheid misschien toch meer dan heldendom? Wordt Gods kracht misschien in zwakheid volbracht? Behoort een ridder zich niet te onderscheiden van een rover? En is aards bezit wel het summum bonum? Of is dat de geestelijke rijkdom, de rijkdom des gemoeds, die de vrucht is van loutering door lijden, offer, ontbering in liefde? Ziedaar vragen en problemen, die wij in de hoofse ridderliteratuur sinds de 12de eeuw ontmoeten.

Maar ook, ja vooral in geestelijke kringen dringt de twijfel binnen en ook hier wordt het stoffelijke, lichamelijke, aardse, wereldse, uiterlijke gedepreciëerd ten gunste van het geestelijke, psychische, hemelse, eeuwige en goddelijke. Het spiritualisme breekt krachtig door in een opzettelijke versmading van de wereld en het opteren voor wat die wereld het meest veracht, de armoede. Men wil de naakte Christus naakt volgen. De overdenking van Christus' leven en vooral van Zijn Lijden, lijdt tot persoonlijk schuldgevoel, tot boete en ascese enerzijds en dankbaarheid, innigheid, ja tot visionnaire en mystieke verrukking anderzijds. Triumfen en nederlagen beide spelen zich af in het mensenhart. Men kent de Godverlatenheid van Christus aan het kruis en van de jongeren op de Hemelvaartpanelen van die tijd: de Meester is niet meer in hun midden, zoals vóór de 12de eeuw regel was, maar opgenomen in de wolken en voor de achtergeblevenen onzichtbaar. Wij zien de elven van alle troost beroofd, aan zichzelf overgelaten, smartelijk, zo niet wanhopig gebaren. Zo

kent de mysticus de twijfel aan eigen geloof, de echtheid van dit geloof, de twijfel aan het bestaan van God of aan Zijn barmhartigheid. Tauler vergelijkt die toestand met de nacht of de dood. Men kan trachten die twijfel te bezweren door zich vast te klampen aan het oude sacramenteel-symbolische geloof, men kan zijn devotie richten op de Eucharistie, men kan steun zoeken in de mirakelen, de tastbare bewijzen van Gods almacht, of in het mysterie der Maagdelijke Geboorte van Christus of van Zijn Opstanding uit de dood, zoals een Bernard van Clairvaux of Trevrizent in Wolfram von Eschenbach's *Parzival*. Maar de meesten ervaren de heilszekerheid, de bevestiging van hun geloof als een persoonlijke genadebeleving, als gebedsverhoring, of meer nog als een onverdiende gave van een souvereine God, die hen tot jubelens toe verrukt.

Naast deze monachale of piëtistisch-religieuze twijfel van de mens in zijn binnenkamer, staat een geheel andere, gewekt door de ervaring van 's werelds beloop of het eigen levenslot. We vinden die voornamelijk in burgerkringen, maar niet uitsluitend. De vader der Dietse dichters, Jacob van Maerlant, vraagt waarom de dorper zo veracht wordt en de edelman zo geëerd:

> Twi seghemen ten dorpere spi,
> Ganc wech! God onnere di,
> Du best der werelt scame;
> Die edele hevet al tghecri:
> Men seghet willecome ghi,
> Dits dies ic mi vergrame . . .

En wie zou zich ook niet „vergramen", die weet, dat er onder die adel gewezen woekeraars werden aangetroffen, gewetenloze lieden, die door afpersingspraktijken rijk waren geworden en met dat kwalijkgewonnen geld hun adeldom hadden gekocht. Als ze aalmoezen geven, zegt Maerlant, dan is dat van gestolen geld. Elders in hetzelfde gedicht merkt hij op, dat al de duurbezworen adellijke eden het volgende ogenblik worden gebroken, dat de bezegelde contracten waardeloze vodjes papier zijn. Desgelijks constateert zijn Duitse tijdgenoot Frei-

dank, dat vorsten en landsheren de eersten zijn, die de wetten verkrachten, wetten die voor het gemeenschappelijk welzijn zijn gemaakt. In de volksliteratuur van de 13de eeuw worden ridders veelvuldig vergeleken met rovers en moordenaars. De toon is veelal pessimistisch: rechtvaardig heet alleen de Dood, die de rijken en machtigen niet spaart.

De spanning tussen ideaal en werkelijkheid — vrede, gerechtigheid, deugd, die uitsluitend van waarde worden geacht tegenover de geldzucht, waaraan de adel mèt de geestelijkheid van hoog tot laag ten onder gaat — wordt ondraaglijk. Wie niet de geboorte van de Antichrist en daarmede het aanstaande wereldeinde verwacht, hoopt op de spoedige komst van de Verlosser-Koning, die recht en gerechtigheid zal doen triumferen. Maar velen kunnen daarop niet wachten. Er komt ondergronds en hier en daar ook openlijk verzet — van boeren op het platteland, van burgers in de steden —, of men vlucht in de wereld van de geest, d.i. men verwerpt in zijn hart de bestaande hiërarchische maatschappelijke orde, erkent slechts geestelijke adeldom en ziet die beloond in het hiernamaals. Niet op deze wereld, waar het de goeden doorgaans slecht gaat en de slechten goed[6], waar het toeval of het geluk — Vrou Aventure — meer macht schijnt te hebben dan God, of aan wie God de verdeling van aards bezit schijnt te hebben toevertrouwd:

Berecht een God, die noit en wies,
Alle creaturen,
Twi hevet die quade dan den kies
Entie goede valt int verlies?
Wie salt over recht curen?
Mijn sin seghet mi als een ries:
Hi die Adame tlijf inblies,
Die meester der naturen,
Hevet bevolen — merc ende besies —
Dese dinc — eist waer, so ghies —
Der blender aventuren,
Die verkeert telker uren.[7]

Of bemint God soms alleen de rijken en haat Hij de armen?[8] Zou men bezit hebben naar zijn deugd, zegt Freidank, menig heer was knecht en menige knecht heer. Men vraagt, ja eist bijna van God de aardse goederen eerlijker te verdelen.

Men ziet, hoe moeilijk het was voor de middeleeuwer zijn toevlucht uitsluitend te zoeken in het hart en het hiernamaals. Wij weten van tijdgenoten, dat vele rampzalige have-nots niet meer werden aangesproken door de ziekentroost van de zaligmakende armoede of zonde-werende arbeid, van het verdienstelijke lijden en het vooruitzicht van de hemelse feestdis na dit leven. Verzetten ze zich niet metterdaad, individueel of collectief, dan zochten ze na elk geloof te hebben verloren, vergetelheid in de drank.[9]

Het geloof in deugdbeloning in het hiernamaals hield de meesten intussen nog stevig in de ban. Dat een kemel gemakkelijker gaat door het oog van een naald dan dat een rijke zalig wordt, was een communis opinio onder de weldenkenden — Of moet ik zeggen onder de teleurgestelden in dit leven? Het is een algemeenmenselijke wet, dat wie slaagt in de wereld geen behoefte heeft aan extreme opvattingen of felle kritiek. De twijfel wordt dan ook geboren in de kring der ontevredenen. Een historisch-materialistische opvatting? Wel mogelijk, maar dan zijn ook vele Rooms-katholieken historische materialisten; op deze wijze wordt immers ook het ontstaan van de ketterij — inclusief de Reformatie van de 16de eeuw — veelal verstaanbaar gemaakt. Beter is het misschien niet alles op deze wijze te willen verklaren. Want dan zou ook Christus zelf, met Zijn protest tegen de aardse rijkdom, een maatschappelijk ontevredene, een gefrustreerde zijn geweest. Wanneer in de *Carmina Burana* wordt betwijfeld, of er wel één bisschop in de hemel zal komen, of wanneer er, naar het getuigenis van Johannes van Salisbury, in het openbaar is gedebatteerd over de vraag, of een aartspriester wel zalig kan worden,[10] dan kan daar een ernstige evangelische bewogenheid achter schuil gaan, een verontrusting ook over de officiëel-kerkelijke koers. Hoe zou men ook Rome kunnen volgen in haar streven de

clerus te heiligen, af te zonderen van de leken en haar ver daarboven te verheffen, wanneer men die zag ondergaan in politieke verwikkelingen of in de klauwen van de Mammon,[11] terwijl men van enige geestelijke bekommernis om het zieleheil der toevertrouwde schapen weinig of niets bemerkte.

Dat de belangstelling voor het hiernamaals, bepaaldelijk de gedachte dat daar alle deugden en ondeugden worden vergolden, een prikkel heeft gevormd voor deugdbetrachting in dit leven, zou men op grond van de historische gegevens in het algemeen moeilijk kunnen bestrijden of verdedigen. We weten uiteraard niet, of de machthebbers misschien niet nog genadelozer zouden zijn geweest zonder vrees voor de hel. Men zou zo zeggen, dat ze zich er niet al te veel door hebben laten intomen. Mogelijk heeft dit geloof zelfs bijgedragen tot bagatellisering van de boosheden. De gewetens kunnen zijn gesust, het rechtsgevoel bevredigd door de eeuwige straffen voor de zondaars, zoals het lijden, de onderdrukking van de armen kan zijn geduld door het vooruitzicht van de eeuwige zaligheid. Hoe zou men ooit werkelijk ernst kunnen maken met de bestrijding van de armoede, wanneer de bedelaar een weldoener is, die de hemelpoort opent voor ieder, die hem een aalmoes geeft!

Hoe het zij, indien in de hemel de deugd beloond wordt en de ondeugd gestraft, dan moeten daar wel heel andere wetten heersen dan hier op aarde. In het ondermaanse ziet men herhaaldelijk, dat wie gelijk heeft, overwonnen wordt en wie ongelijk heeft overwint.[12] Wat baten bijvoorbeeld de kruistochten?[13] Volgens Hildebert van Tours kon men beter thuisblijven.[14] Humbert de Romanis schrijft ca. 1272 aan Paus Gregorius X, dat hij niet begrijpt, hoe God maar toelaat, dat de kruisvaarders nederlaag op nederlaag lijden tegen de Saracenen.[15] Ricaldo da Montecroce snapt niet, hoe mensen die zo'n weerzinwekkend geloof aanhangen als de Islam, toch zulke schitterende prestaties kunnen leveren.[16] God schijnt geluk en voorspoed alleen maar aan de verkeerden te geven. Hij geeft bijv. visioenen aan lieden, die toch al zo vroom zijn en niet

aan die ze nodig hebben, de twijfelaars. Of zou al het goede en schone van de Satan komen? Of heerst hier het blinde Noodlot?

Indien de eeuwige gelukzaligheid in de hemel afhankelijk is van aardse deugdbeoefening, dan zijn adel en geestelijkheid er praktisch van uitgesloten. Maar wie valt ze wèl ten deel? Joden, Mohammedanen en ketters waren al zo verloren:

> Boese Juden, Ketzer, Heiden,
> Die sint vom Himelriche gescheiden!
> (Reinmar von Zweter)

Blijven dus over de christelijke have-nots. Maar dan heeft God, zegt Freidank, wel een armzalige legermacht, vergeleken bij de Satan.[17] Want wie zijn dit, die zaligen? Ja zeker, de armen, want armoede is de veiligste, zo niet de enige weg, die ten Leven leidt. Maar arm zijn is niet genoeg. Ook onder de paupers zijn doemwaardige zondaars. Het geloof in de vergelding na dit leven, zonder hetwelk de verbijsterde christen van de late middeleeuwen tot wanhoop moest vervallen, heeft twee kanten, de beloning èn de straf. Ook de straf komt in het blikpunt van zijn belangstelling te staan en wordt dan meteen door twijfel aangevochten. Want al heerst er bij het Jongste Gericht een ander recht dan in deze wereld en is daar geen onderscheid des persoons, al is daar macht en bezit waardeloos, is het wel billijk, dat men eeuwig moet boeten voor een tijdelijk vergrijp? Niet allen waren bevredigd door het scholastieke antwoord[18], dat de eeuwige straf adequaat is voor een eeuwigdurende wil tot zondigen bij de verstokten. Maar wie dat wel waren, huiverden te meer voor de hachelijkheid van dit leven. Men zag ze maar om zich heen, bij massa's, die verstokten. De halve wereld was op een ogenblik met ketterij besmet en de andere helft leefde er maar op los. Er is niets anders hier beneden dan leugen en bedrog, zegt Rigord, de geschiedschrijver van Philippe Auguste, de goeden worden gelaakt, de bozen geprezen. En deze ervaring maakt hem zo kapot, dat hij op het punt staat zijn

gehele boek, de vrucht van tien jaren arbeid, in het vuur te werpen. Gelukkig heeft men hem daarvan — met moeite overigens — kunnen weerhouden.[19] Volgens Jacques de Vitry was de clerus het hoofd van de maatschappij, de adel de armen en het volk de benen. Maar die armen, zegt hij, lijken wel de armen van een razende gek, die de ogen uit het hoofd rukt en de benen breekt.[20] De clerus op haar beurt, zegt een andere criticus, verkoopt God en Zijn Moeder. En het volk? Door onverschilligheid en ongehoorzaamheid berooft het zich van het enige goed, dat het zou kunnen verwerven, de hemelse zaligheid. Sociale woelingen zijn in de Middeleeuwen altijd politiek gekleurd. Maar — of liever mede daardoor — is ook de godsdienst, althans de kerk, gewoonlijk er bij betrokken. De revolutionnairen zijn gevoelig voor anti-clericalisme, ja, anti-katholicisme. Eén der voornaamste leiders van de Vlaamse boerenopstand van 1323-1328 zette geen voet in de kerk; gaarne, zei hij, zag hij de laatste priester aan de galg hangen[21]. Men keert de kerk de rug toe, is anti-clericaal uit anti-kapitalisme, zoals nog in het *Spel van S. Trudo* (ca. 1540)[21a]. Media in vita in morte sumus, zongen de pelgrims. Ja, aan dodelijke gevaren, gevaren voor de eeuwige dood was men in dit leven constant blootgesteld. Wat heeft Gods menswording, wat heeft Christus' komst dan eigenlijk betekend?

Maar wie is zo braaf, dat men mag aannemen, dat hij in de hemel komt? Is dat niet de sukkelaar[23], die te goed is voor deze wereld? Die sullig genoeg is om geduldig alle narigheden te dragen, die God hem belieft te zenden, God die trouwens, naar het schijnt, juist zoveel misère geeft, als men wenst te dragen?[24] Zijn het niet een paar oude aftandse vrouwtjes en een paar Jorissen Goedbloed, met wie men in de hemel eeuwig zal moeten converseren? En zitten de interessante mensen niet bij elkaar in de hel?

Zo komt de weg vrij voor lauwheid, onverschilligheid en cynisme. Sinds de 12de eeuw horen we van een herleving van de oude heidense filosofie van het Carpe diem, met de dood is het uit. De menselijke ziel is niet meer dan een windvlaag. We zullen de kanalen,

waarlangs dit ongeloof is binnengedrongen nòch de voedingsbodems die het in West-Europa aantrof, nader onderzoeken. Het gaat er ons thans slechts om er op te wijzen, dat in het conflict van God en wereld de geesten uiteen zijn gegaan. Dat er waren, die hun heil zochten in het spiritualisme, maar ook die zich het meest voelden aangesproken door het naturalisme. Die eerst de Natuur en dan ook de Rede een volstrekte autoriteit wensten toe te kennen, uitsluitend daarbij te rade wensten te gaan, hen tot principe van al het goede, ja tot object van verering en aanbidding wensten te maken. Dat zij in vragen van maatschappelijke en staatkundige aard tot de radicalen behoorden, spreekt vanzelf. Als uitsluitend menselijke instelling behoren staat en samenleving door mensen naar de eisen van natuur en rede te worden gevormd. Tegenover alle misbruik van macht of traditie plaatsten zij het gezonde verstand. Dat deze machtige beweging, die het geloof door de rede wilde vervangen, althans de rede wilden doen praevaleren boven het geloof, ook de wetenschap, met name de filosofie en de theologie, niet onberoerd heeft gelaten, behoeft geen betoog. De waarde en betekenis van de rede en dan ook van het geweten worden centrale problemen. Wij kunnen daar thans niet nader op ingaan. Wij moeten besluiten, maar willen dat niet doen zonder in dit verband nog even te wijzen op de cultuurscheppende waarde van deze uit twijfel geboren problematiek[25]. O.a. door de hogere waarde, die door rede en geweten aan de individuele mens als drager daarvan wordt toegekend, zelfs al zou hij dwalen. De erkenning van volstrekte autonomie, ja reeds van een zekere waarde van het geweten moet vroeg of laat — via respect voor dit geweten — leiden tot gewetensvrijheid. Redelijk doordacht, ten einde toe gedacht, is die tolerantie gedurende de middeleeuwen nauwelijks. Maar wel is via de ideale benadering van de medemens door liefde (als evangelische eis, als Christusnavolging of deugdbeoefening) de ethische tolerantie geboren en kon er zo een nieuwe, ruimere basis ontstaan voor gemeenschapsvorming, waarvan Joden en heidenen en zelfs ketters niet meer waren uitgesloten.

1 A. Luchaire **La société française au temps de Philippe-Auguste,** 2e ed. (Paris 1909) p. 180-2.
2 **Symbool en Werkelijkheid** (Arnhem 1954) blz. 93.
3 Vg. o.a. Willem van Hildegaersberch **Van Twifel** in **Gedichten,** uitg. d. W. Bisschop en E. Verwijs ('s-Gravenhage 1870) blz. 92 e.v.
4 S. Stein **Die ungläubigen in der mittelhochdeutschen Literatur von 1050 bis 1250** (diss. Heidelberg 1933) S. 96.
5 Zo leert o.a. **Die Wahrheit** (ca. 1150) en **Trost in Verzweiflung** (ca. 1180).
6 Jacob van Maerlant **Eerste Martijn** str. 2, 11.
7 **Ald.,** str. 11; klachten van dezelfde strekking bij Meister Stolle.
8 De getuigen bij M. Morton Wood **The spirit of protest in Old French Literature** (New York 1917) p. 31.
9 Vg. de getuigenissen van Gautier de Coincy en Matheolus bij Ch. V. Langlois **La vie en France au moyen âge** 2 (Paris 1924) p. 73.
10 G. G. Coulton **Inquisition and Liberty** (London 1938) p. 42.
11 E. G. Gudde **Social conflicts in Medieval German Poetry** (Univ. of California Press 1936) p. 48.
12 Dit is o.a. een der vele satirische opmerkingen in de **Quinze joys de mariage.**
13 Vg. P. H. Throop **Criticism of the Crusade** (Amsterdam 1940).
14 G. Grupp **Kulturgesch. d. Mittelalters** 3, S. 291.
15 Ugo Monneret de Villard **Lo studio dell'Islam in Europa nel XII e nel XIII secolo** (Città del Vaticano 1944) p. 72.
16 Ald. p. 73.
17 Stein **a.w.,** S. 96.
18 O.a. bij Mahieu (vg. Langlois **a.w.,** 2, p. 284) en bij Van Maerlant **Eerste Martijn,** str. 16.
19 Luchaire **a.w.,** p. 208.
20 **Ald.** p. 293.
21 H. Pirenne e.a. **La fin du Moyen Age** (Paris 1931) p. 246.
21a Vs. 738 e.v., uitg. G. Kalff **Trou Moet Blycken,** Groningen 1889, blz. 112); vg. ook H.J. E. Endepols in **Verslagen Vlaamse Academie** 1958, blz. 568.
23 G. Grupp **a.w.** 4, S. 317.
24 Zo wederom de cynische dichter van de **Quinze joys de mariage.**
25 Men denke hier niet het minst ook aan Abelard's methode van de wetenschappelijke twijfel.

NOGMAALS GIELEN'S BENOEMINGSBELEID

Als reactie op zijn stukje „Gielen, gieren en grienen" in het maart-nummer (blz. 220 e.v.) ontving Wertheim een brief van Mr. Arn. J. d'Ailly, in 1948 burgemeester van Amsterdam en voorzitter van het College van Curatoren aan de Amsterdamse Universiteit. Met toestemming van de schrijver drukken wij de brief hieronder af.

Amsterdam, 13 maart 1960

Zeer geachte Professor,

Het bij de inhoudsopgave geplaatste kruisje en de op pag. 220 voorkomende aantekening „v.d.S." vormen niet alleen een overduidelijke uitnodiging tot kennisneming van Uw polemiek met Prof. Gielen, maar meer nog een aansporing tot reactie. Het debat riep bij mij de herinnering wakker aan een betreurenswaardige gang van zaken. Ten onrechte roept gij, dunkt mij, het toenmalige college van curatoren ter getuigenis op. Ik heb de indruk dat Prof. Gielen doelt op degenen, die de voordracht bij curatoren hebben ingediend. Doch, eenmaal opgeroepen uit het verleden, hoor ik weer het gonzen van de politiek en ruik ik de kruitdamp — niet uit de vergadering van curatoren — maar daarbuiten, van raadsleden en andere politici. Van geen enkele wetenschappelijke zijde kwam, voorzover ik mij herinner, enige twijfel aan de wetenschappelijke bekwaamheden van de voorgedragenen naar voren, noch werden namen van meer vooraanstaande geleerden genoemd. Het verwijt dat de openbare Universiteit van Amsterdam te veel één kleur zou krijgen, klinkt niet sterk van de zijde van de man, die zò sterk zijn eigen richting voorstond. Ik zie de houding van de toenmalige minister nog steeds als een misbruik van een recht dat de regering bij benoeming van hoogleraren aan de Universiteit van Amsterdam heeft en haar ook in de nieuwe regeling is voorbehouden.

En wat de voordracht zelf betreft slechts dit. Ik heb mij destijds de moeite getroost boeken zowel van Prof.

Presser als van de helaas thans overleden professor Suys te lezen. Wat de eerste betreft met critische bewondering, wat het werk van Prof. Suys betreft met een stijgende bewondering waaruit een verering voor zijn geschriften is gegroeid.

Welk accent men als grondslag aan de obstructie tegen de hoogleraarsvoordrachten dezer geleerden moge geven, hetzij van politiek, kleur of richting, de houding van de minister blijf ik een misbruik vinden.

Aan de benoeming van hoogleraren in het openbaar door de raad met de daaraan klevende bezwaren, geef ik uiteindelijk de voorkeur boven binnenskamerse beslissingen in den Haag.

Uw dv.
w.g. Arn. J. d'Ailly

KORT BESTEK

DE MACHT DER GEWELDLOOSHEID

Sedert Gandhi het wapen van het geweldloos verzet ontdekt, gepredikt en toegepast heeft eerst op kleine schaal voor de Indiërs in Zuid-Afrika, daarna op grote schaal voor die in zijn en hun eigen land, heeft het als het meest menselijke en tegelijk misschien scherpste massale strijdmiddel school- en geschiedenis gemaakt in de strijd van gediscrimineerde minder- en meerderheden.

Wie daaraan nog mocht twijfelen behoeft slechts kennis te nemen van de recente pogingen der negers om hun erkenning als mens te bevechten, zowel in het Zuiden van Noord-Amerika als in Zuid-Afrika.

In Noord-Amerika, in Montgomery is het begonnen met Rosa die in de bus niet wilde opstaan, zoals men kan lezen in het boek van Martin Luther King „Rosa stond niet op . . .", dat vorig jaar ook in Nederlandse

vertaling verschenen en in dit tijdschrift, blz. 782, besproken is. En de woorden waarmee King zijn boek beeindigt: dat in onze tijd de keuze niet langer ligt tussen geweld en geweldloosheid, maar tussen geweldloosheid of de ondergang, bevatten in al hun eenvoud de eenvoudige waarheid.

Waren het er toen 50.000 die de goede strijd streden, op het ogenblik zijn het er tweemaal en misschien tienmaal zoveel en straks zullen het er honderdmaal zoveel zijn, een onmetelijk reservoir van onmetelijke morele kracht die deze strijd opwekt en de strijders met nieuwe geest vervult. Van die geest krijgt men even een indruk, wanneer men de „geboden" leest, die in het pikdonkere Zuiden van de V.S. als handleiding op grote schaal verspreid worden en waarvan er hier enkele volgen:

„Richt uw aandacht scherp op een onmiddellijk onrecht; het moet vrij eenvoudig zijn en gemakkelijk in klare woorden duidelijk te maken zijn."

„Deel van uw doel is het respect van uw tegenstander te winnen. Gedraagt u zó dat dit mogelijk is; toont hem door uw eigen nauwlettende zorg voor waarheid en recht dat u zijn respect verdient."

„Gij strijdt niet tegen een door de wol geverfde schurk, maar slechts tegen een mens die u onrecht heeft aangedaan. Zelfs al streeft gij er naar, dat onrecht ongedaan te maken, overtuigt hem van uw goede wil, onverschillig wat hij doet."

„Blijft altijd bij de feiten, vermijdt overdrijving en wees kort."

„De mensen die demonstreren moeten proper, goed op de hoogte en kalm zijn en in staat mogelijk geweld waardig te verdragen; het is van het allergrootste belang in dit stadium tucht te oefenen en koel te blijven in de vuurlinie."

„Tucht moet streng zijn teneinde te voorkomen dat uw verzet gewelddadig wordt; elke provocatie dient met ongebroken goede wil beantwoord en gij moet tot die graad van zelf-opoffering bereid zijn die geen twijfel laat aan uw rechtschapenheid en moed."

J.R.

EX LIBRIS

Dr. A. J. C. Rüter, **Rijden en staken,** De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd, Martinus Nijhoff, 's Gravenhage 1960.

Wie het boek van prof. Rüter over de spoorwegstaking 1944-1945 (geschreven in opdracht van het rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie) heeft gelezen en daarna kennis heeft genomen van de protesten, die zowel van de zijde der directie van de spoorwegen als van die der vakbeweging tegen deze publicatie zijn aangetekend, vraagt zich af: waarom zoveel rumoer rondom een boek, dat slechts de bedoeling heeft voor de historie vast te leggen, wat er vóór, tijdens en na de 17de september 1944 bij de spoorwegen is gebeurd?

Want in dit boek vindt men bepaald niet de verschrikkelijke beschuldigingen aan het adres van de directie der N.S. of gericht tegen het bestuur van de Nederlandse Vereniging van Vervoerspersoneel, die door dit rumoer worden gesuggereerd. Indien men zich in „Utrecht" nu eens niet had verzet tegen deze uitgave – het manuscript was al in 1957 klaar, maar pas in 1960 kwam het boek van de pers, alleen doordat de directie der N.S. bij herhaling tevergeefs geprobeerd heeft de schrijver te bewegen een serie „correcties" aan te laten brengen – en wanneer het bestuur van de Nederlandse Vereniging niét verontwaardigd in de pen was geklommen, dan zou dit boek bepaald niet zoveel deining hebben veroorzaakt als nu het geval is geweest! Dan was de geinteresseerde lezer misschien ook wel tot de conclusie gekomen, dat de Spoorwegen zich in de oorlog niet altijd even heldhaftig hebben gedragen en dat de vakbeweging zich ook niet steeds zo voorbeeldig heeft getoond, maar wat dan nog?

Is dit trouwens opzienbarend? Vrijwel geen enkel Nederlands bedrijf heeft zich in de oorlogsjaren aan collaboratie met de vijand in de striktste zin des woords kunnen onttrekken, maar daarmee behoeft de leiding van zo'n bedrijf nog niet veroordeeld te zijn. Men kon de vijand met de ene hand een dienst bewijzen en met de andere een loer draaien en die tactiek is veelvuldig toegepast. Niet de collaboratie zelf, maar de gezindheid was daarbij belangrijk. Een aannemersbedrijf, dat na de capitulatie werd gesommeerd mee te werken aan het herstel der vliegvelden mocht zich, hieraan gehoor gevend, formeel misschien schuldig maken aan collaboratie, als men er daardoor in slaagde zijn werknemers uit Duitsland te houden, krijgt die collaboratie een heel ander gezicht. Waarmee allerminst gezegd wil worden, dat alle Nederlandse aannemersbedrijven zich door dit motief hebben laten leiden: er waren ook de niet te versmaden, zoete winsten, die het werken voor de vijand opleverde.

Wat nu de gezindheid van de directie der N.S. betreft, prof. Rüter

laat er geen twijfel aan over dat deze „goed" was. Prof. dr. ir. J. Goudriaan, ir. W. Hupkes en ir. W. F. H. van Rijckevorsel, die op 15 mei 1940 dit bedrijf leidden, waren goede Nederlanders, slechts bezield door één gedachte: het zwaar gehavende bedrijf spoedig weer op gang te brengen. Dat de Duitsers diensten zouden vragen was duidelijk en men zou die ook niet kunnen weigeren. Welke diensten dat zouden zijn, wist men natuurlijk nog niet op die dag, toen het grote pokerspel begon.

Prof. Goudriaan werd spoedig uitgerangeerd (reeds in oktober 1940 werd hij als gijzelaar naar Buchenwald gevoerd) en daarna was het wel in de eerste plaats ir. Hupkes, die het spoorwegbeleid bepaalde. Prof. Rüter geeft hem in zijn boek het volle pond. Hij herstelde de goede verstandhouding met de Personeelsraad, (die met Goudriaan voortdurend overhoop had gelegen) en gedurende de gehele oorlog heeft hij dit contact goed onderhouden. Zo werd de heer G. Joustra, voorzitter van de Nederlandse Vereniging, zijn medespeler, zij het dan ook dat de laatste de schijn op zich heeft geladen aanvankelijk niet ongevoelig te zijn geweest voor het gefluit van de Duitse vogelaar. Zijn reis naar Duitsland, zijn toespraak voor radio-Bremen zijn hem naderhand zeer kwalijk genomen. Terecht misschien, maar er staat tegenover, dat verkeerde elementen in het bedrijf vrijwel geen voet aan de grond kregen en dat hij er slaagde Woudenbergs NAF de spoorwegdeur te wijzen.

Van verzet was bij de spoorwegen aanvankelijk geen sprake. Dit paste trouwens ook niet in Hupkes' tactiek: hij manoeuvreerde „legaal" en zijn politiek leverde resultaten op, die niemand mag bagatelliseren. Het bedrijf functionneerde weer, de herhaalde „verzoeken" om spoorwegpersoneel naar Duitsland te dirigeren wist hij handig te ontduiken. Daar stond tegenover: Nederlandse treinen vervoerden Duitse soldaten, in Nederlandse werkplaatsen werden Duitse locomotieven gerepareerd, Nederlandse treinen brachten Nederlandse goederen naar Duitsland, en vervoerden krijgsgevangenen, politieke gevangenen, Joden naar Westerbork.

Achteraf kan men kritiek hebben op ir. Hupkes, maar als men de balans opmaakt behoeft die toch niet onmiddellijk ongunstig voor hem door te slaan. Het is begrijpelijk, dat men, wetende wat er met de Joden is gebeurd, nu kan stellen, dat de N.S. dit vervoer nooit ter hand hadden moeten nemen. De uitvlucht, dat men daarmee toch het gruwelijke lot der Joden niet had gekeerd, doet weinig ter zake. Maar het is gebeurd. Het hoorde bij het pokerspel. En wie zal hier de rechter zijn? Prof. Rüter allerminst. Hij heeft de feiten gerangschikt en ze niet verdoezeld. Dat men hem dit kwalijk neemt is bedroevend.

Het boek heeft een lange inleiding nodig, want zonder de generale politieke lijn van de Spoorwegen van 15 mei 1940 tot 17 september

1944 kan men de staking niet begrijpen. In februari 1941 lieten de Spoorwegen verstek gaan. In de meidagen van 1943 bleven zij rijden. En toch, wilde een massale stakingsactie succes hebben, dan was het van evident belang, dat de Spoorwegen zouden meedoen. Ir. Hupkes raakte ook daarvan overtuigd. Als goed Nederlander wilde hij wel degelijk de zaak van de gealliëerden, ónze zaak, helpen dienen. Maar hij wilde zich niet in een woest avontuur storten en wachtte op het sein uit Londen.

Ondertussen werd er bij de Spoorwegen individueel wel degelijk verzet gepleegd. Er waren er genoeg in het bedrijf, die meenden, dat het geen kwaad kon door sabotage de Duitsers in de wielen te rijden, en zo ontstonden er hier en daar verzetskernen. Ook zij krijgen van prof. Rüter het volle pond. Men moet echter erkennen, dat zij niet de zware last der grote verantwoordelijkheid hadden te dragen, waarmee ir. Hupkes was belast. Zij konden meer doen dan hij, omdat zij in het duister konden ageren, terwijl de leiding van het begin af in het felle licht der Duitse schijnwerpers stond. Dat dit intern kwaad bloed zette is ook weer begrijpelijk en dat een figuur als Joustra met lede ogen aanzag, hoe met communistische sympathieën „besmette" groepen weleens invloed kregen op „zijn" mensen, is eveneens duidelijk.

In de loop van 1944 evenwel kreeg de directie van de N.S. enkele contacten met het verzet, die leidden tot de afspraak, dat men in staking zou gaan, zodra „Londen" het sein zou geven. Dat sein kwam op 17 september, de dag, waarop in de corridor door Brabant en bij Arnhem de parachutistenlegers neerdaalden. En ofschoon ir. Hupkes nog verrast werd – het moment was niet nader met hem overlegd – slaagde de staking in het westen en het midden des lands, vrijwel onmiddellijk en over de hele linie. In het noorden, met name in Groningen, ging het minder vlot.

Men weet het, acht maanden lang zouden de Spoorwegen in staking blijven. Acht maanden lang staakten zo'n 30.000 man. Het is vooral de lange duur en de grote omvang geweest, die de spoorwegstaking de glans van een heroïsche daad heeft gegeven. Maar in het licht van de voorgeschiedenis en vooral van het overige verzet verliest de spoorwegstaking toch wel iets van die glorie. Men moet niet vergeten, dat deze staking uitbrak op een moment, waarop iedereen dacht, dat het einde van de oorlog nabij was. Bovendien was het personeel rijp voor actie b.v. doordat het, vooral sinds de invasie in Normandië, voortdurend aan beschieting en bombardementen bloot was gesteld. Het risico leek gering, nu de Duitse bezettingsapparatuur was ontwricht, en de bevrijding nabij scheen!

Hoe men in de kringen van het verzet dacht over de spoorwegstaking ligt voor de hand. Verzet nu, medio september 1944? Nu ja, iedereen wilde nog wel gauw een heldenrol spelen. Maar de verzets-

strijders van '41, '42 en '43 keken de „septemberridders" met de nek aan. Waarom, als men nu opeens wel durfde, indertijd niet ingehaakt met de februari-staking of de mei-staking?

Daar kwam nog bij, dat het ir. Hupkes én Joustra nu nog meer dan voorheen er om te doen was hun greep op het personeel te handhaven. Stakingsuitkering aan het personeel? Accoord, maar dan als gewoon loon, uit te betalen door de organisaties, die de sympathie van directie en personeelsleiding hadden. Neen, aldus de leiders van het Nationaal Steunfonds (de „financier" van het verzet): geen bevoorrechting van de spoorwegmensen boven de gewone verzetsstrijder! Maar het uit handen geven van de steun zou meer invloed kunnen betekenen van de verzetsorganisaties – en met name de links georiënteerde – op het personeel, wat ir. Hupkes én Joustra beslist niet wensten. Het pokerspel ging dus door, nu met een andere tegenspeler.

Wat betreft het effect van de staking op de Duitse oorlogsvoering betekent het boek van prof. Rüter een koude douche. Het is niet zo, dat de spoorwegstaking deze oorlogsvoering in de war heeft gestuurd. Het effect is, militair gezien, vrijwel nihil geweest, want Duits personeel, naar Nederland gedirigeerd, kon het vervoer wel opvangen. En aan de andere kant hanteerden de Duitsers de staking maar al te graag als motief om de voedselvoorziening grondig in het honderd te laten lopen met het maar al te bekende resultaat: de hongerwinter, die duizenden het leven heeft gekost.

Nogmaals, wie dit boek leest en afstand weet te bewaren tot de barre geschiedenis van de jaren 1940-1945, wie wil inzien, dat ook een voorzichtig, handig en vaak sluw beleid van de leiding van een zo vitaal bedrijf als dat van de N.S., óók in het belang kon zijn van de geallieerde oorlogsvoering (en dus een Nederlands belang), wie erkent dat een politiek van geven en nemen, van schipperen en laveren, óók zijn nut had, die staat voor een raadsel als hij kennis neemt van alle protesten tegen dit boek en tegen deze schrijver, die met de zakelijke voorzichtigheid van de historicus zijn materie heeft benaderd, gerangschikt en uitgewerkt.

Zeker, prof. Rüter heeft afgerekend met de mythe, dat de spoorwegstaking de kroon op het Nederlandse verzet zou zijn geweest, of er belangrijk toe zou hebben bijgedragen, dat de Duitse oorlogsmachine in het honderd liep, want noch het een noch het ander is waar! Maar het is niet juist de taak van de historicus met mythen af te rekenen en slechts de feiten te laten spreken? Hij heeft ir. Hupkes alle eer gegeven, die hem als wijs en voorzichtig man, onder uitermate moeilijke omstandigheden belast met de leiding van een der grootste Nederlandse bedrijven, toekomt. Hij schildert een toch wel omstreden figuur als Joustra niet als een meeloper en een bekeerling van het laatste uur. Hij geeft de gewone spoorwegman alle lof,

die deze verdient. Maar hij ontluistert een mythe en zet de zaken recht. Wat had men anders van hem verwacht?

Evert Werkman

D. H. Couvée, **De meidagen van '40,** B. Bakker/Daamen, Den Haag, 1960.

De meidagen herleven hier in een groot aantal documenten, mededelingen en beschrijving van incidenten die tezamen de knechting van het land in vijf dagen vormden. De schrijver is de bibliothecaris aan het Instituut voor perswetenschap van de Universiteit van Amsterdam. Vooraf gaat het benauwend stuk Europese en Nederlandse geschiedenis van 1933 tot '40, het hoofdstuk moest achteraf heten: In afwachting van de ondergang. Al die grote en kleine dieptepunten passeren de revue: de overrompeling van Oostenrijk, van Tsjecho-Slowakije, van Polen, en, eindelijk, op zondagmorgen drie september 1939 het aflopen van het ultimatum van Engeland aan Hitler over Polen; hier te lande de geruststelling van onze minister-president, nog in november, die „even kwam vertellen" dat voor de in brede kringen door geruchten over een acuut dreigend gevaar voor ons land veroorzaakte onrust geen enkele grond bestond; vlak voor de oorlog de internering van 21 vooraanstaande NSB-ers (en enkele links-extremistische figuren), w.o. **niet** Mussert die vervolgens gedurende de oorlogsdagen onderdook, totdat de capitulatie volgde en de „bevrijding" met gejuich in zijn kring werd begroet. Het boek is zo markant door de vele karakteristieke bijzonderheden, w.o. zeer navrante, bijv. hoe begin mei 1940 nog het Amsterdamse Joodse Koor zong in de in later oorlogsjaren zo gruwelijk misbruikte Hollandse Schouwburg. Hoe bedaard de verdediging van ons land op gang kwam: om 3.50 uur in de nacht werd de Stafchef van de Landmacht opgebeld dat het zover was: deze „springt onmiddellijk op zijn fiets en begeeft zich van zijn woning in de Jan van Nassaustraat naar het Hoofdkwartier". Op de Benoordenhoutseweg haalde hem de auto in, waarmee de opperbevelhebben van zijn woning in Wassenaar naar zijn kwartier reed. Deze was wakker geworden van het afweergeschut op de komende vliegers. Daar hij moest wachten op de komst van zijn chauffeur, reed zijn buurman hem naar zijn bureau. Overigens wordt eraan herinnerd, dat afgezien van zulke vaderlandse gemoedelijkheden ten tijde van de Duitse invasie het opperbevel goed gefunctioneerd heeft. Wij vernemen ook hoe de Duitse gezant Graf von Zech de minister van buitenlandse zaken op zijn departement om ruim zes uur snikkend een briefje over de invasie overhandigde, dat hij niet voorlezen kon, door zijn tranen kon hij geen woord uitbrengen. Hoe „naast de prestaties van de luchtafweer vooral de ac-

tiviteit van het vliegercorps heeft bijgedragen tot de vernietiging van ruim 500 vijandelijke toestellen". Een aantal dat de Duitsers nooit hebben willen toegeven. De geschiedenis van de vandalen-afbraak van ons land vinden wij hier uit talloze tekenende momenten samengesteld. Het zijn de „petites histoires" die doen zien **hoe** eigenlijk gebeurd is wàt er is gebeurd. Een detail wordt meegedeeld uit het begin van de strijd om Rotterdam. Er lag aan de Boompjes een gesneuvelde marinier, een patrouille was van de Maaskade af onder vuur genomen. Toen kwamen uit de Sint Pietersgang een oude man en een kleine jongen met een handkar. Zij aarzelden niet en legden de gevallene voorzichtig op hun kar. Men hoorde de oude man zichzelf luide moed inspreken: „kan toch niet . . . laten liggen . . ." En hij verdween met de jongen en de handkar weer in zijn slop.

De illustraties zijn niet minder tekenend. Een cliché van het Alg. Handelsblad van 11 mei 1940, met koppen als: Duitse overval als mislukt te beschouwen, en: Alle vliegvelden op een na heroverd. De illustraties volgen elkaar als een film van de gebeurtenissen. De aanhef hiervan zegt alles: op de eerste ziet onder de ogen van een lijfwacht Hitler met welgevallen naar een geuniformeerde en gelaarsde kleuter als een vuist zo hoog, op de tweede drukken Hitler en Mussolini elkaar de hand. Veelzeggend ook het boze kindergezicht van Mussert en de rijen kakementen van de marcherende WA.

Gelijktijdig verscheen een, nu ook geïllustreerde herdruk van het boekje **De Duitse tijd,** dat **J. Meulenbelt** in 1955 voor het tienjarig herstel van de vrijheid schreef, met behulp van zijn bijdragen aan het vierdelig standaardwerk Onderdrukking en Verzet.

A.D.

Lidya Winkel, dr L. de Jong, Dick Elffers, **Toen . . .**, Staatsdrukkerij, mei 1960.

In opdracht van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie is door de samenwerking van Lidya Winkel, dr L. de Jong, Dick Elffers en een groot aantal fotografen, instellingen en bedrijven, een foto-boek ter herinnering aan de jaren '40-'45 ontstaan, dat a.h.w. „geïllustreerd" is met gedichten, die op die periode betrekking hebben. Het geheel werd een document dat alleen al bij doorbladeren bij hen, die het „meemaakten", allerlei herinneringen met een schok zal oproepen. En de jongeren, die het alleen van „horen zeggen" hebben zullen zich aan de hand van dit boek toch wel een duidelijk beeld kunnen vormen van een periode, die onnoemelijk veel leed bracht, maar ook momenten van waarachtige menselijke solidariteit. Een bijzonder geslaagde, waardevolle publikatie!

A.M.

Er zijn nog enkele banden voor de jaargang 1959 van „De Nieuwe Stem" verkrijgbaar bij de uitgever tegen de prijs van *f* 2,80 per stuk.

DROOGSTOPPEL - nummer

De volgende aflevering van „De Nieuwe Stem" zal zijn een dubbelnummer en wel het

speciale DROOGSTOPPEL-nummer

Hierin wordt van allerlei kanten licht geworpen op de figuren MAX HAVELAAR en DROOGSTOPPEL, nog even actueel als op het moment, dat Multatuli hen schiep.

Wij kunnen thans reeds mededelen, dat aan dit nummer weer een keur van schrijvers medewerken, o.m.:

Mevrouw Dr. Annie Romein-Verschoor – Prof. Dr. G. J. Resink – Prof. Dr. W. F. Wertheim – Dr. J. J. Buskes – Henri A. Ett – J. B. Charles en R. Nieuwenhuys.

MAAK UW KENNISSEN ATTENT
OP DIT BIJZONDERE NUMMER ! !

Tijdelijk adres redaktie: A. MARJA
Wapserveenstraat 572 – Den Haag – tel. 662227

DE NIEUWE STEM

De volgende aflevering wordt het dubbelnummer juni-juli 1960 namelijk het speciale DROOGSTOPPELNUMMER

Verder nog leverbaar:

★ de brochure

„VREDE EN ONVREDE"

waarin de discussie over dit onderwerp in verschillende afleveringen van de jaargang 1959 van „De Nieuwe Stem" werd gebundeld.
48 pagina's **ƒ 1,50/Bfr. 20**

★ zeer beperkt aantal exemplaren van het

KUNSTNUMMER

van „De Nieuwe Stem", waaraan medewerkten: Mevrouw Dr. A. Romein-Verschoor, Paul Citroen, Anthonie Donker, Johan de Meester, G. Th. Rietveld, A. van Domburg en Willem Andriessen.
104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties ƒ 3,50/Bfr. 50

★ het kortgeleden verschenen

SPANJENUMMER

van „De Nieuwe Stem", een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a.: Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.
104 pag. en 4 kunstdrukillustraties **ƒ 2,80/Bfr. 40**

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij de uitgever:

DRUKKERIJ „NIMO" - MONNICKENDAM

KERKSTRAAT 48-50 – Tel. (02995) 336 – Giro 256907

Voor België:

UITGEVERIJ „ONTWIKKELING", Somersstraat 22, Antwerpen,

Tel. 33.86.59 – Postrekening 383.38